

$$\frac{\vdash (\exists x)fx \supset (x)fx, \quad \vdash (\exists x)fx.}{\vdash (x)fx.}$$

PRAXIS

ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА МИСАО У СРБИЈИ XIX И XX ВЕКА

МИХАИЛО МАРКОВИЋ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА

„ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА И НАУЧНА МИСАО И ДЕЛАТНОСТ МИХАИЛА МАРКОВИЋА“

ДРУГИ ДЕО

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ, ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Зборник садржи радове саопштене на дводневном скупу посвећеном Михаилу Марковићу који је одржан 30. новембра и 1. децембра 2023. године у Свечаној сали Српске академије наука и уметности. Скуп је организован у оквиру циклуса „Друштвено-политичка мисао у Србији XIX и XX века“ који је својевремено покренуо академик Михаило Марковић, а којим је обележена и његова стогодишњица рођења.

Поред радова који су саопштени на скупу, зборник садржи и факсимил радне верзије трећег поглавља докторске дисертације Михаила Марковића одбрањене 1956. године на Универзитету у Лондону под менторством Алфреда Ејера и фотографије дела знаменитих филозофа са којима се академик Марковић сусретао, а са неким од њих и сарађивао.

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА МИСАО И ДЕЛАТНОСТ
МИХАИЛА МАРКОВИЋА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC CONFERENCES

Volume CCXLVII

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book 60

SOCIAL, POLITICAL THOUGHT
AND ACTIVITY
OF MIHAILO MARKOVIĆ

PROCEEDINGS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCE
HELD ON NOVEMBER 30TH AND DECEMBER 1ST 2023

PART TWO

Accepted for publication at the online session of the Department of Social Sciences,
held on November 13th 2025, after being reviewed by academician
Kosta Čavoški and corresponding member Boris Milosavljević

Editor

Academician

ALEKSANDAR KOSTIĆ

BELGRADE, 2026

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Том ССXLVII

ОДЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

Књига 60

ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКА МИСАО
И ДЕЛАТНОСТ
МИХАИЛА МАРКОВИЋА

ЗБОРНИК РАДОВА С НАУЧНОГ СКУПА
ОДРЖАНОГ 30. НОВЕМБРА И 1. ДЕЦЕМБРА 2023.

ДРУГИ ДЕО

Прихваћено за објављивање на електронској седници Одељења друштвених наука,
одржаној 13. новембра 2025. године, на основу позитивног реферата
академика Косте Чавошког и дописног члана Бориса Милосављевића

Уредник

академик

АЛЕКСАНДАР КОСТИЋ

БЕОГРАД, 2026

Издаје
Српска академија наука и уметности

Лектура и коректура
Теодора Тодорић Милићевић

Припрема и штампа
Досије студио, Београд

Тираж
300 примерака

ISBN 978-86-6184-129-3

© Српска академија наука и уметности, 2026

САДРЖАЈ

Урош В. Шуваковић: <i>Михаило Марковић о српском националном питању</i>	9
Uroš V. Šuvaković: <i>Mihailo Marković on the Serbian National Question</i>	
Борис Братина: <i>Михаило Марковић и наука као сазнајно средство револуције и критика позитивизма</i>	51
Boris Bratina: <i>Mihailo Marković and Science as a Cognitive Tool of Revolution and Critique of Positivism</i>	
Слободан Кањевац: <i>Михаило Марковић – хуманизам и дијалектика</i>	63
Slobodan Kanjevac: <i>Mihailo Marković – Humanism and Dialectics</i>	
Александар Лукић: <i>Михаило Марковић на светској филозофској сцени</i>	71
Aleksandar Lukić: <i>Mihailo Marković on the World Philosophical Scene</i>	
Александар Прњат: <i>Михаило Марковић о етици и радикалној демократији</i>	83
Aleksandar Prnjat: <i>Mihailo Marković on Ethics and Radical Democracy</i>	

МИХАИЛО МАРКОВИЋ О СРПСКОМ НАЦИОНАЛНОМ ПИТАЊУ¹

УРОШ В. ШУВАКОВИЋ²

*Универзитет у Београду,
Факултет за образовање учитеља и васпитача,
Катедра за филозофију и друштвене науке
Београд (Србија)*

Сажетак. Када се разматра однос академика Михаила Марковића према српском националном питању, мора се, пре свега, имати у виду његов однос према национализму и мондијализму као опозитним појмовима. Марковић види национализам као „израз једностраности, аморалности и неправичности“, док мондијализам посматра као облик егоизма и нарцисоидности.

Однос Михаила Марковића према српском националном питању може се посматрати кроз више фаза, при чему се, у најгрубљем, могу разликовати три: а) југословенска, б) она која обухвата период разбијања Југославије и која се заснива на његовом захтеву да се српском народу на бившем југословенском простору призна право на самоопредељење на начин на који је оно признато другим југословенским народима, в) српска, где је основно заштитити интерес Србије, посебно у вези с очувањем Косова и Метохије у њеном саставу.

Важно је уочити да код Марковића не постоји неко апстрактно левицарство какво постоји код многих псеудолевичара, а које има исходиште у мондијализму. Његово левицарство је конкретно и спаја принципијелно прихватање идеала демократске левице и залагање за заштиту националних интереса. Разматрао је идеје српских социјалиста и друштвених делатника из XIX и с почетка XX века у друштвеном контексту тог времена, али и њихову актуелност, успостављајући тако једну вертикалу њиховог историјског памћења и критичког промишљања. Иако је од наших аутора остварио највећи утицај у међународној друштвеној (филозофској) мисли, Михаило Марковић се никада није одрекао свог практичног политичког делања које је, како је једном приликом рекао аутору овог рада, ограничено само „докле верујем да се моје идеје могу практично остварити“.

Кључне речи: академик Михаило Марковић (1923–2010), српско национално питање, левица.

¹ Истраживање је, у оквиру научно-истраживачке делатности Факултета за образовање учитеља и васпитача Универзитета у Београду, финансијски подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451–03–1/2023–01/4).

² uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs <https://orcid.org/0000-0002-2141-8698>

За сваки значајан циљ мора се илаитијии одговарајућа цена [...].
 Пуцао бих да сам могао да достийинем убице са 10000 метйара висине.³
 (Михаило Марковић)

Писати о једном *бесмртнику* (фр. *l'immortel*) који је прославио српску и југословенску филозофску мисао и друштвену теорију широм планете, као што је то случај с академиком Михаилом Марковићем, није нимало једноставан подухват. Обележавамо век од његовог рођења, трудећи се да дамо најбоље од себе како бисмо указали на све суштинске тачке његовог изванредног научног опуса, истовремено, бојим се, прилично недостојни његовог корифејства у друштвеној мисли којом се бавио читав свој радни век, од чега непуних пола века (47 година) под сводовима САНУ.

I

Преузевши задатак да представим Марковићеве ставове о српском националном питању, дужан сам на почетку да дам њихову контекстуализацију. Она је идејно-теоријска и историјска.

У идејно-теоријском смислу, Михаило Марковић је левичар и пракси-совац. Дакле, он држи до Марксовог начела дијалектичког јединства теорије и праксе, те принципа беспошtedне критике постојећег, што је читавог свог живота демонстрирао. Оно што су биле његове левичарске идеје о друштву, то је настојао да се оствари у пракси и да сâм томе допринесе у мери у којој је то било могуће: од чланства у СКОЈ-у и учешћа у партизанском покрету, преко критика отуђене „црвене буржоазије“ и подршке студентима 1968. године, који су тад промовисали левичарске, младомарксистичке идеје, а он, Пиља, критиковао све веће социјално раслојавање и инсистирање на тржишту које до њега доводи, преко држања курса из марксистичке филозофије на Пенсилванијском универзитету и бројних других предавања широм света, нарочито у Сједињеним Америчким Државама (САД), све до ангажовања на изради прва два основна програмска документа Социјалистичке партије Србије (СПС), што му је један део интелектуалне јавности веома замерао, не признајући му исто право које су себи приграбили: да подржи политичку опцију за коју се определио. Разлика је била само у томе што је остао левичар подржавајући ту опцију,⁴ док су они који су га критиковали

³ Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, Просвета, Београд, 2009, стр. 270, 406.

⁴ Објашњавајући свој директан политички ангажман као потпредседника Главног одбора СПС-а, Марковић је пружио следећу аргументацију: „зато што сам био убеђен да се тада југословенско и српско друштво налазило на раскрсници и да му је запретила велика опасност долажења на власт најконзервативнијих снага, користећи повремену анти-социјалистичку еуфорију и несумњиву подршку из иностранства. Сматрао сам да је у тако одсудним приликама неопходно да се ангажујем као појединац да би се спасиле леве идеје за које

неретко мењали своје опредељење, мигрирајући ка десници. Та стигматизација Марковића као догмате није се либила ни очигледних подметања да се залаже за нешто за шта се уопште није залагао (нпр. оптуживан је да је противник партијског плурализма или да је националиста), што ћемо касније елаборирати. Уопште, ако бисмо покушали да одредимо морални кредо Михаила Марковића, онда је он добро сажет у реченици: „Са партизанским духом се не треба шалити. То је једна од најбољих, најозбиљнијих творевина овог народа. У време када је тај дух обнављан у Србији, у другој половини рата, у њему је било више самосталности, више чистоте него другде, где се већ стварала држава, хијерархија и увођене прве привилегије.“⁵ Он, дакле, обједињује национално питање, антифашизам и слободарство. Зато и каже да се „слобода мора узети! Друштва у кризи, у којима људи чекају да им се да слобода, и у којима снаге поретка успевају да силом спрече било какво проширивање простора слободе – неминовно доживљавају трајну стагнацију и труљење. Слобода се мора узети – то је једини излаз. Криза се може превладати једино целокупном умном и стваралачком снагом народа.“⁶ То је тај његов ангажовани, праксисовски повик, својствен лево оријентисаним ангажованим интелектуалцима. То је црвена нит која повезује његово деловање од четрдесетих година XX века до краја његовог живота, у последњој деценији XXI века. Зато и каже да су научнику из области друштвених наука „отворене бар три алтернативне позиције: а) да поступа као апологет званичне идеологије у датом друштву, б) да покуша да врши истраживање вођен искључиво сазнајним нормама, а да сва етичка начела и све економске, политичке и културне тежње протера са позорнице и в) да започне критичко проучавање с тачке гледишта универзалног хуманисте“.⁷ И додаје: „Апологети који оправдају покушаје успостављања насилне доминације, као и тзв. неутрални интелектуалци, који у начелу одбацују свако ангажовање за моралне циљеве, у ствари су више или мање свесни саучесници сила зла.“⁸ Марковић је своју друштвену мисао заснивао и на схватањима друштва и друштвених односа најугледнијих српских просветитеља XIX века. Тврди да су Доситеј и Вук били „наши први критички интелектуалци“, односно грамшијевски „органички интелектуалци“. „За разлику од обичних стручњака (*експерта*) који свет само описују и

сам се, иначе, читавог живота залагао“. В. Милош Кнежевић, *Творци и ђумачи: разговори са десет савременика*, Дом културе „Студентски град“, Београд, 1994, стр. 34.

⁵ Михаило Марковић, *Осјоравања и анијажовања*, Изабрана дела, књ. 8, БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994, стр. 434.

⁶ Михаило Марковић, *Дештерминизам и слобода*, Изабрана дела, књ. 5, БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994, стр. 220.

⁷ Михаило Марковић, *Критичка друштвена наука*, Изабрана дела, књ. 4, БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994, стр. 290.

⁸ Михаило Марковић, „Одговорност интелектуалаца у времену кризе“. У Михаило Марковић, Драгутин Брчин, *Интелектуалци и друштвена стварност*, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2005, стр. 13.

живе од продаје чистих информација, за разлику од *идеолошких айолоџија*, који науку и културу подређују афирмацији идеолошких циљева одређених друштвених снага, најзад, за разлику од *прајмајичних интелектуалаца* који не следе никакве принципе већ искључиво голе политичке интересе – *критички интелектуалци* указују на све оно што је зло, ирационално, ограничено и нехумано, вредно реформе и превазилажења у друштву, политици и култури свог времена.⁹ Посебно апострофира као таквог Вука Караџића. Потребно је да се нагласи јасна идејно-теоријска позиција академика Марковића у погледу односа левице и нације. За њега бити левичар не значи не бити Србин или, у екстремнијој интерпретацији, бити анти-Србин, као и анти- ма која друга нација. Истиче да „ангажовање за националну слободу не може бити третирано као национализам“.¹⁰ У том смислу, указује на исправно разумевање ове идеје код Димитрија Туцовића, који схвата да се „социјалисти морају борити против сваке експлоатације, без обзира да ли је жртва један народ или једна класа“.¹¹ То је суштинска и теоријска и практична разлика између Марковића и савремених квазилевичара који интерпретирају став да су национално и левичарско антиподи. Он не само да своје супротстављање таквој накарадној интерпретацији утемељује у разумевању наших првих социјалиста и у традицији заснованој на њиховим идејама, већ то чини примењујући стриктна правила логике. „Не може се искрено гајити апстрактна љубав према човечанству, ако се не воли онај део човечанства из кога је појединац потекао, у коме је научио језик и елементарне друштвене и моралне норме, у чијој култури је укоренен [...]. Таква особа ће узалудно покушавати да свој егоизам прикрије и рационализује тобожњим космополитизмом, тобожњим залагањем за универзалне вредности. *Универзално у јојединачном може јоспојати само јосредовањем јосебној* (нагл. У. Ш.) [...] Да би се припадало човечанству, мора се припадати некој конкретној заједници. Појединац који не припада ни једној заједници, чак ни оној за коју га веже језик и култура из које је

⁹ Михаило Марковић, „Критичка мисао Вука Караџића“. У Михаило Марковић, Драган Симеуновић, Мирко Зуроџац (ур.), *Друштвена и политичка мисао Вука Караџића*, зборник радова са научног скупа Српске академије наука и уметности, одржаног 16. и 17. новембра 2005. године у Српској академији наука и уметности у Београду, Завод за уџбенике, Београд, 2006, стр. 20. Наравно, ово критичко указивање на све оно „што је вредно реформе и превазилажења у друштву“, није могуће *тајно*, већ искључиво *јавно*. Отуда упорна борба Марковића и његових пријатеља из Одбора за одбрану демократије за укидање вербалног деликта, отуда и његово приказивање Доситеја Обрадовића као критичког интелектуалца, кога, према интерпретацији професора Драгана Симеуновића, одликује *родољубље* „које је или јавно делање или није родољубље“. В. Драган Симеуновић, *Историја српске политичке мисли / нови век*, Православна реч, 2. издање, Нови Сад, 2019, стр. 66.

¹⁰ Михаило Марковић, „Димитрије Туцовић о социјализму, демократији и балканском питању“. У Михаило Марковић, Драган Симеуновић (редактори), *Актуелност мисли Димитрија Туцовића*, зборник радова са Округлог стола у САНУ, 9. јун 1994, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996, стр. 59.

¹¹ *Исто*.

израстао – јесте и остаје нарцис који воли само себе, а пред светом се лажно представља као љубитељ човечанства.“¹²

Историјска контекстуализација Марковићевог бављења националним питањем може се сагледати бар у три фазе. У *првој* се бави југословенским питањем и судбином Срба и Србије у југословенској држави, залажући се за промене које би очувале Југославију на демократским основама, али и обезбедиле равноправан положај Србије у саставу федерације. Ту се може рећи да је важно његово ангажовање у раду Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања,¹³ дијалогу са словеначким интелектуалцима, учешћу у изради *Меморандума САНУ*, давању доприноса у раду Комисије за реформу политичког система и писању *Програмских основа СПС-а*. Друга фаза је она која обухвата период ратног разбијања Југославије¹⁴ и у њој долази до изражаја његово залагање за заштиту српског националног интереса, пре свега кроз очување државног заједништва Срба и других који у таквој држави хоће да остану. Та промена, односно сужавање циља, долази до

¹² Михаило Марковић, *Осјорављања и анијажовања*, стр. 397–398. Према нашем схватању, иако Марковић то не експлицира, на овај начин се може успоставити разлика између *национализма* и *родољубља*. Ако је патриотизам љубав према отаџбини, а национализам је заснован на егоизму који сопственој нацији даје већа права него другој, онда је *родољубље* превазилажење ових супротности. Оно би означавало делатну љубав према сопственом роду (нацији), за коју човека вежу језик, култура, обичаји и традиција, без обзира на то да ли њени припадници живе у истој држави или су раздвојени државним границама новостворених држава, какав је случај са српском нацијом. Да би било *истинско родољубље*, оно мора бити засновано на универзалним хуманистичким вредностима и општим моралним принципима, пре свега начелом да је „слобода сваког човека (значи и народа, прим. У. Ш.), ограничена слободом других људи (народа, У. Ш.)“. То је и смисао упозорења логичара Марковића да „универзално у појединачном мора постојати само посредством посебног“ и да, стога, припадност човечанству нужно значи и припадност некој посебној заједници. Родољубље је, према томе, љубав према људском роду уопште (делатни хуманизам), која се испољава кроз љубав према сопственој нацији и тежњи да се она еманципује у складу с највишим диметима свога времена.

¹³ В. Коста Чавошки (прир.), *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*, Службени гласник, Београд, 2009. Уп. Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 211–223.

¹⁴ Несумњиво је тачна теза да су политичким системом креираним Уставом СФРЈ из 1974. године створене претпоставке за распад Југославије, што се егзактно елаборира у *Меморандуму САНУ*. В. Коста Михаиловић, Василије Крстић, *Меморандум САНУ њосле тридесет година*, Вечерње новости, Београд, 2017, стр. 145–192. Ипак, „заслугу“ за коначни нестанак Југославије с политичке и географске карте света склонили смо да припишемо спољњем фактору. Унутрашњи фактор је, кроз политичко-економски систем, створио услове, али је спољни фактор био тај који је инструментализовао национализме бивших југословенских народа, доприневши крвавом разбијању заједничке државе. Зато користимо термин *разбијање*, а не распад. В. Урош Шуваковић, „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора“. У Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић (прир.), *Разбијање Југославије*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 141–179, посебно стр. 151–162. Неки аутори су овај процес појмили као *разбирасјаа*, указујући тако на уједначено и симултано деловање оба чиниоца. В. Милош Кнежевић, „Предговор“. У Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић (прир.), *Разбијање Југославије*, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. X.

изражаја већ у *Основама програма СПС-а* из 1992. године, његовим ставовима о српском националном питању изнетим на Другом конгресу српских интелектуалаца 1994, одбацивању сваке помисли о подели Космета када се она појавила код неких академика (Ђосић, Деспић)¹⁵ или идеје о одрицању од Космета,¹⁶ премда, у партијско-програмском смислу, ниједна политичка странака у Србији у том периоду није формулисала ту идеју,¹⁷ те, коначно, у одлучном супротстављању агресији НАТО-а на Савезну Републику Југославију 1999. године. *Трећа*, последња фаза, јесте разматрање српског националног интереса у контексту петооктобарског преврата у Србији, разбијања Савезне Републике Југославије кроз прекид државних веза с Црном Гором и покушаја прекрајања граница Србије отимањем Косова и Метохије.

II

Средином осамдесетих година XX века, после Титове смрти, постало је јасно да је опстанак Југославије и социјализма у њој као друштвено-политичког система доведен у питање. У својим сведочењима, Михаило

¹⁵ „Не тежити за етнички чистом Србијом. Али ослободити оне који се са Србима не осећају слободним и који Србима ограничавају и загађују слободу на њиховој земљи. *Одмах и радикално њојечии решавање косовској њишњања* политичким разговорима са Албанцима на основу етничких, историјских и културних права, кодификованих у Конвенцијама о људским правима“, истиче Добрица Ђосић у: *Српско њишњање – демократско њишњање*, Политика, Београд, 1992, стр. 237 (датирано на 15. март 1991). Такође и Добрица Ђосић, *Косово*, прир. Ана Ђосић Вукић, Новости, а.д., Београд, 2004, стр. 70, 72, 74, 76, 77–78. Овај дневник показује да се Ђосић још 1991–1992. залагао за трајно решење питања Косова „територијалним разграничењем Срба и Албанаца“, при чему је у разговору с Вореном Зимерманом (Warten Zimmermann) 21. јануара 1992. године прихватио да Србима припадне трећина јужне српске покрајине. *Исио*, стр. 72. Ову тезу ће обелоданити потоњи председник САНУ, академик Александар Деспић, на Годишњој скупштини 6. јуна 1996, указујући на два пута која би Србија могла да изабере: истрајавање на одбрани територијалног интегритета и суверенитета над Косметом у ситуацији нарастања албанске популације, што би, према његовом схватању, довело до двојства српског и албанског народа унутар Србије, и, с друге стране, а то је оно што је Ђосић најавио пет година раније, да би „онда требало почети разговоре са онима који ујраво инсистирају на сецесији Косова, о мирном, цивилизованом разилажењу и разграничењу“. Александар Деспић, „Реч председника Српске академије наука и уметности“, *Годишњак САНУ СШ*, 1996, стр. 101, истакао У. Ш.

¹⁶ У разговору с Милошем Кнежевићем вођеним 26. октобра 1993. године, Михаило Марковић упозорава да „има прилично наших интелектуалаца који не смеју то јавно да кажу, а мисле да се треба одрећи Косова“. В. Милош Кнежевић, *Творци и њумачи*, стр. 30.

¹⁷ Уколико, наравно, изузмемо Руговин Демократски савез Косова, који је био регистрована партија косовских Албанаца у Савезном регистру политичких партија. Они су, наводно, признавали уставно-правни поредак СФРЈ, али не и онај успостављен Уставом Републике Србије из 1990. године. Албанске политичке странке на југу централне Србије свакако су биле сепаратистичке, али такве захтеве нису експлицирале у својим програмским документима, већ се о њима може само посредно закључивати. В. Урош Шуваковић, „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990–2000“, *Национални њиштерес*, 3/2009, стр. 76–77, 90–91. <https://doi.org/10.22182/ni.632009.4>

Марковић указује да су словеначки интелектуалци били ти који су покушали с „опипавањем пулса“ српских интелектуалаца у погледу реакције Србије на тежњу Словеније за сецесијом. У том смислу, група словеначких интелектуалаца организовала је разговоре у Љубљани новембра 1985. године, за које је као предлог послужио текст Франца Баучара „Питање и хипотеза о узроцима југословенске кризе“. Са српске стране, учествовали су академици Добрица Ћосић, Љубомир Тадић и Михаило Марковић, а са словеначке Франце Бучар, Јанез Урбанчич, Тоне Храбар, Андреј Маринц, Споменка Хрибар, Милан Апих и Тарас Кермауер. Аргументација словеначких представника је заправо представљала проналажење „разлога“ за сецесију, уз одбијање да се рационално размотри аргументација у погледу афирмације словеначке нације у Југославији, те њеног привредног и општедруштвеног развоја. Инсистирало се на томе да не постоји нека визија Словенаца о будућој Југославији, али да је најбитније „да би у њој морао бити истакнут и поштован тај његов основни национални идентитет“, који се сводио на љубав према сопственом народу и језику.¹⁸ Франц Бучар је том приликом изјавио да је идеја о припадности Словеније Југославији мртва. Детаљи овог разговора могу се наћи у аутобиографији академика Марковића.¹⁹ У том разговору је бранио идеју опстанка Југославије као федерације, супротстављајући се словеначком концепту конфедерације, што би био њихов максимум заједништва, указивао је на то да је Словенија управо афирмисана кроз југословенску државу – и политички и друштвено и привредно – те је негирао идеју о припадности Европској заједници, пошто су њу чиниле државе с дугом историјом државности, што код Словеније није био случај, уз указивање да су се те европске државе обогатиле, пре свега, колонијалним освајањима и тлачењима других, те тако себи обезбедиле квалитетан живот. Словенци су већ тад указивали да су они за то да „Словенија постане Европа“, што желе и Србима, „али они морају, пре свега, да реше албански проблем (као што је Словенија решила проблем Корушке тако што су је се одрекли)“.²⁰ Марковић констатује: „[В]редно је пажње утврдити на основу овог разговора да су словеначки интелектуалци и политичари већ 1985. године било чврсто решени да Југославију реорганизују у складу са својим интересима – или да се од ње отцепе. То је било годину дана пре *Меморандума* Српске академије наука и уметности и пре него што је Слободан Милошевић постао председник Србије – тада је то био Иван Стамболић.“²¹ Указује на то да је словеначки сепаратизам био рационализован кроз тезу о болшевизму Југославије, потреби европеизације и конфедерализације, за коју им је било јасно да је српском народу

¹⁸ Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 193.

¹⁹ *Истио*, стр. 191–198.

²⁰ *Истио*, стр. 195.

²¹ *Истио*, стр. 197.

неприхватљива зато што живи у више република. Међу српским интелектуалцима није пак постојала никаква намера да их спречавају у сепаратизму у смислу да морају остати у Југославији. „Пожелели смо им срећу ако одлуче да иду својим путем.“²²

Важно је скренути пажњу и на ангажман Михаила Марковића у Одбору за одбрану слободе мишљења и изражавања, који је основао Добрица Ћосић и који је окупио дванаест чланова САНУ и један број интелектуалаца који нису то били,²³ пре свега универзитетских професора и научних истраживача. Одбор је имао задатак да се супротставља прогону критички мислећих људи по основу „вербалног деликта“ (чл. 133 КЗ СФРЈ и одговарајући чланови у републичким и покрајинским КЗ). Иако су били позивани, интелектуалци из других југословенских република нису узели учешћа у раду Одбора, па су српски интелектуалци преузели на себе улогу одбране свих оних за које је било јасно да су политички прогоњени. Истичемо рад Одбора с обзиром на Марковићево схватање да је демократска организација власти кључна за развој југословенског система и потенцијалну реформу југословенске државе. Реформа се не може спровести у страху од репресалија због слободе мишљења! Марковић, наравно, и овде критикује либерално становиште које демократију своди на процедуру, одупирући се залагањима појединих чланова Одбора да се у име одбране „слободе говора и мишљења“ брани и злоупотреба те слободе, какав је случај био с *Исламском декларацијом* Алије Изетбеговића.²⁴ Управо укидање вербалног деликта и омогућавање слободе јавног мишљења и јавног мњења, Михаило Марковић приписује у велике заслуге председника Слободана Милошевића, због чега је у првим годинама плурализације друштва и добио значајну подршку унутар САНУ. „У оно време, када је дошао Милошевић на власт и све до 1991. године, Академија је потпуно подржавала промене које су се десиле у земљи, јер дошло је до демократизације, до слободе јавног мишљења, укинута је параграф који је кажњавао вербални деликт.“²⁵ У току унакрсног испитивања, обраћајући се директно председнику Милошевићу, Марковић је нагласио оно што је, по његовом мишљењу, допринело Милошевићевој супремацији као српског лидера: „[О]д великог значаја је било што је укинута, такозвана, ‘вербални злочин’, *delikt de opinion (delict*

²² *Истио*, стр. 198.

²³ Међу њима и професор Коста Чавошки, који ће касније постати члан САНУ. Детаљно о деловању овог одбора в. у Коста Чавошки (прир.), *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*.

²⁴ В. *Истио*, стр. 222.

²⁵ Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом у процесу против председника Слободана Милошевића, 17. новембар 2004. године, Фонд за хуманитарно право, Београд, стр. 216. Доступно на: <https://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2813%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2017.%20novembar%202004..pdf>. Приступљено 23. 1. 2024.

de opinion) онај 'вербални злочин'. Значи, онемогућено је да било ко буде прогањан због мишљења које је изразио. То је довело до потпуне [...] Укинути су политички затвореници и то је довело до велике слободе мишљења и говора, тако да ту бих сад и одговорио на онај део вашег питања пре паузе. Није вама дало статус несумњивог лидера српског народа, то што ви имате оне одлике које су тамо помињане, прагматичност, вештина и тако даље, способност манипулације, него то што су људи схватили дубоко и поверовали у то да се дешава нешто ново, да долази стварна реформа тог система и да се полажу темељи једног, заиста, демократског, социјалистичког уређења, једног демократског, значи, где ће бити регулисана тржишна привреда, где ће бити слобода мишљења, слобода штампе, где ће, значи, сва права бити поштована и то уверење је, у ствари, вама донело велику масовну подршку, која се посебно видела на митинзима, који су се у оно време одржавали. То више, него било шта друго.²⁶ Из овога се, заправо, види колики је значај академик Марковић придавао поштовању људских права и слобода. Важно је, међутим, разумети да се борба против вербалног деликта одвијала у контексту борбе за очување и реформисање југословенске државе, пошто су Марковић и његови сличномишљеници држали да је то једино могуће у условима истинске демократизације земље и њеног организовања на федералном принципу. То ће посебно доћи до изражаја у *Меморандуму САНУ* из 1986. године.

Меморандум САНУ био је израз колективног напора Академије да изврши темељну критичку анализу постојећег стања у југословенском друштву, понудивши донекле и принципе које би требало применити у сврху њеног разрешавања. Рад на њему трајао је од маја 1985, кад је, на предлог академика Ивана Максимовића, на Скупштини САНУ донета одлука о изради овог текста,²⁷ до 23. септембра 1986, кад је одржан последњи састанак Радне групе која је разматрала његову редакцију. Већ сутрадан, 24.

²⁶ Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом у процесу против председника Слободана Милошевића, 16. новембар 2004. године, Фонд за хуманитарно право, Београд, стр. 143. Доступно на: <https://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2813%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2016.%20novembar%202004..pdf>. Приступљено 23. 1. 2024.

²⁷ Председништво САНУ је 13. јуна 1985. формирало Одбор за припрему Меморандума о актуелним друштвеним питањима (касније је назив овог тела промењен у Комисија), који су сачињавали академици Павле Ивић, Антоније Исаковић (потпредседник САНУ), Душан Каназир (председник САНУ), Михаило Марковић, Милош Маџура, Дејан Медаковић, Мирослав Пантић, Никола Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарџић, Миомир Вукобратовић, Василије Крстић, Иван Максимовић, Коста Михаиловић, Стојан Ћелић и Никола Чобелић. Као оперативно тело Комисије формирана је Радна група којом је руководио академик Антоније Исаковић, а сачињавали су је академици Михаило Марковић, Никола Пантић, Мирослав Пантић, Љубиша Ракић, Радован Самарџић, Василије Крстић и Коста Михаиловић. Иако нису били чланови Комисије, на неке од њених састанака и састанака Радне групе позивани су и академици Добрица Ћосић, Јован Ђорђевић и Љубомир Тадић. В. Коста

септембра, незавршен текст *Меморандума* објављен је у „Вечерњим новостима“ и од тада је вођена политичка хајка како од политичара из тадашњих југословенских република, потоњих независних држава, тако и од стране оне линије у Савезу комуниста Србије коју је предводио тадашњи председник Председништва СР Србије Иван Стамболић. *Меморандум* је, у титоистичком духу, сматран ударцем у Југославију, „великосрпским пројектом“ и слично, а квалификације су давали и људи који га нису ни прочитали. Неовлашћено објављивање овог незавршеног текста угрозило је и обележавање јубилеја САНУ, пошто је тадашње руководство Србије ускратило средства за ту манифестацију, покушавајући на тај начин да се освети Академији за ову критички интонирану и свестрану анализу тадашње друштвене, југословенске стварности, не схватајући да таквим поступком не наносе штету САНУ, већ интересима и угледу Србије.

Академици Коста Михаиловић и Василије Крстић имају ту заслугу да су припремили издање *Меморандума*²⁸ у коме је одговорено на критике и нападе којима је овај текст био изложен. Интересантно је, међутим, да у овом драгоценом делу нису прецизирали ко је на ком делу текста *Меморандума* посебно радио. Разлози за то могу да буду различити, а наша је претпоставка да су третирали *Меморандум* као дело једног колективног напора аутора који су га писали, те да су највероватније подразумевали ко се, природно према области своје експертизе, највише ангажовао на појединачним сегментима.²⁹ Ипак, корисно је што је академик Михаило Марковић, мање прецизно у свом сведочењу пред такозваним хашким трибуналом,³⁰ а потпуно прецизно у својим мемоарима,³¹ означио одељак 5 *Меморандума* као онај који је он написао. Зато ћемо се у наставку бавити, пре свега, овим делом *Меморандума* и ставовима саопштеним у њему, не губећи из

Михаиловић, Василије Крстић, *Меморандум САНУ после тридесет година*, стр. 16–18. Међу њима, нажалост, у тренутку писања овог рада, једини је жив академик Василије Крстић.

²⁸ Заправо, више издања. Још 1995. Михаиловић и Крстић су објавили монографију *Меморандум САНУ: одговор на критике*, у издању САНУ на српском и енглеском, а 1996. и на немачком језику, док је 1996. „L'Age d'Homme“ из Лозане објавио француски превод. Академици Михаиловић и Крстић су 2002. године у издању београдске „Борбе“ објавили књигу *Меморандум САНУ под ударима полиције*, да би исти аутори у издању „Вечерњих новости“ 2017. године публиковали нову књигу: *Меморандум САНУ после тридесет година*, која представља поновљено издање из 2002. године, допуњено с два значајна прилога историјске грађе. У овом тексту користимо последње издање из 2017. године.

²⁹ На пример, академици Иван Максимовић, Коста Михаиловић, Стојан Ђелић и Никола Чобелић бавили су се проблемима привредног развоја и супресија привреде Србије, будући да су економисти, академик Милош Мацура демографским питањима и миграцијама, будући да је демограф итд. Управо је део о економско-привредном развоју, који је сачињавао првих тридесетак страница *Меморандума*, био потпуно усаглашен и прихваћен од стране Радне групе.

³⁰ Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом, 16. новембар 2004, стр. 121, 124–126.

³¹ Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 201.

вида чињеницу да је *Меморандум САНУ* незавршено дело ауторског колектива и имајући на уму социјални контекст у коме је он настао, следећи тако методолошко правило које је установио још Леполд фон Ранке (Leopold von Ranke) да се историјски догађаји морају тумачити у оном историјском и друштвеном контексту у ком су се збили.

У одељку 5 *Меморандума*, на самом почетку се постављају два круцијална питања: о томе шта се збило с „пројектом изградње новог друштва за који су пале толике жртве“ и где се налази наше савремено друштво у „односу на модерну европску цивилизацију“.³² Указује се на то да су, после периода успона (економског, демократског и уопште друштвено-еманципаторског), од шездесетих година XX века уследиле године стагнације, социјалних конфликта који су довели до пораста ауторитарности система и духовне дезоријентације у свом исходишту. Марковић констатује да је нови друштвени пројекат, уведен реформом шездесетих година прошлог века, водио „афирмацији групног и националног егоизма“, „непомирљивом сукобу са дотад признатим моралним вредностима и све већом деморализацијом у масама народа“;³³ наводећи унутрашње и спољашње факторе који су утицали на овакво стање. Као унутрашњи означени су: предност индивидуалним и групним интересима над општим, „материјалистичке аспирације нове средње класе“, „доминација интереса најразвијенијих република“, очување монопола политичке моћи над захтевима за демократизацијом, док су као спољни означени они фактори који су „у сфери политике подржавали ауторитарност, а у сфери привреде тежили, и на крају успели, да доведу земљу у незавидну технолошку и економску зависност од иностранства“.³⁴ У анализи се не губи из вида ни „коминтерновско наслеђе“, ни политичко насиље у годинама непосредно после Другог светског рата, као ни отпор стаљинизму 1948. године. Марковић у овом делу текста *Меморандума* наглашава како је привредна реформа спроведена почев од 1965. године у Југославији значила „промену основног стратегијског правца друштвеног развоја: пројекат политичке демократизације замењен је пројектом економске либерализације“.³⁵ У анализи се даље закључује како је све то довело

³² Текст који је академик Марковић означио да је његов аутор унутар *Меморандума САНУ*, одељак 5. Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ шридесет јодина после*, стр. 165.

³³ *Исто*.

³⁴ Зар ово и данас није стратегија, пре свега САД, за земље у транзицији и земље Блиског истока? В. нпр. Едвард С. Херман, Дејвид Питерсон, *Политика јеноцида*, Весна инфо, Београд, 2010; Слободан Антонић, „Компрадори као део ТНKK – случај Србије“, *Социолошки преглед* 56 (4)/2022, 1169–1191. DOI: 10.5937/socpreg56-41448; Радосмил Смиљковић, „Морално-економска криза буржоаске рестаурације у Србији и одговорност елите моћи“, *Политичка ревија* 2/2011, 125–156, <https://doi.org/10.22182/pr.2822011.8>; Ноам Чомски, *Ко влада светом*, Академска књига, Нови Сад, 2016, стр. 62, и многи други аутори.

³⁵ Марковић, в. фусноту 34. У Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ шридесет јодина после*, стр. 166.

до немогућности креирања јединствене развојне политике и јединственог југословенског тржишта. „Етатизам није укинут, већ је пренет на републички ниво, где је он ирационалнији и злоћуднији.“³⁶ Закључак који је изведен јесте да, за разлику од модерних мешовитих друштава, „специфична југословенска мешавина ауторитарног друштва, грађанског друштва и социјализма, дефинитивно уобличена Уставом од 1974, не поседује минимум потребне кохерентности да би обезбедила даљи друштвени развој“,³⁷ те је, у циљу превазилажења ових и других проблема, као и у циљу заустављања дезинтеграције Југославије, потребно приступити изменама Устава СФРЈ из 1974. године. То је потребно учинити ослањањем на „велике цивилизаторске принципе који су неопходан услов модерног друштва“,³⁸ које академик Марковић прецизно наводи: сувереност народа, самоодређење нације, људска права и рационалност.

У вези с принципом народне суверености, Марковић истиче да је он резултат политичке филозофије и праксе XVIII века, али да га до крајњих консеквенци доводи тек социјалистичка мисао, која указује да су супротне том принципу све институције које обезбеђују монопол моћи над људима, без обзира на то да ли се ради о институцијама заснованим на капиталу или о бирократској држави. „У том смислу би пуна сувереност народа била остварена тек у бескласном друштву“, а претпоставка за такву врсту демократије „(‘демократије савета’ или ‘интегралне самоуправе’) је слободан избор свих функционера, јавна контрола над њиховим радом, подела власти, одсуство бирократских привилегија“.³⁹ Марковић тврди како су ти предуслови „одавно остварени у модерном друштву“, али да „Југославија још није достигла тај ниво, иако је одавно прокламовала идеје самоуправности, дебиروقратизације и депрофесионализације политике“.⁴⁰

Овде падају у очи извесне контрадикторности у тексту, тврдњама и закључцима. Ако би пуна сувереност могла да буде остварена тек у бескласном друштву, како су онда принципи на којима она почива „одавно остварени у модерном друштву“, с изузетком Југославије? Да ли то значи да је модерно друштво бескласно? Мишљења смо да је академик Марковић овде настојао да до крајњих консеквенци изведе потребу за дебиروقратизацијом политике, и разотуђењем руководиоца, као и захтев за њиховом јавном одговорношћу, укључујући и смењивост, у одређеном смислу чак идеализујући западни модел демократије, не указујући да је реч о идеалном типу, а не о томе да је такав модел у пракси западних друштава и остварен, о чему ће он критички писати у својим каснијим радовима. У то време, у Југославији је

³⁶ *Истио*, стр. 167.

³⁷ *Истио*.

³⁸ *Истио*, стр. 168.

³⁹ *Истио*.

⁴⁰ *Истио*.

практично постојала политичка класа која се смењивала тако што су исти појединци одлазили с једне на другу функцију,⁴¹ што је био предмет његове оштре критике. Помињање бескласног друштва у контексту разрешавања противречности тадашњег југословенског друштва само штети овом делу текста, дајући му идеолошку карактеристику.

Пишући о принципу самоодређења нације, он наводи да „у модерном друштву је свако политичко угњетавање и дискриминација на националној основи цивилизацијски неприхватљиво“.⁴² Овде се указује на то да нису све нације у СФРЈ равноправне, а то се посебно односи на српску нацију, која „није добила право на властиту државу“, а делови српског народа који живе у другим републикама немају чак ни она права која имају националне мањине (сопствени језик, писмо, политичко и културно организовање, заједнички развој јединствене културе свог народа). „Незауостављив прогон Срба с Косова на драстичан начин показује да она начела која штите аутономију једне мањине (Албанаца) нису примењена када су у питању мањине у оквиру мањине (Срби, Црногорци, Турци и Роми на Косову)“, те се са становишта постојања такве дискриминације СФРЈ „не може сматрати модерном и демократском државом“.⁴³

У пасусу који се односи на људска права указује се на значај и политичких и социјално-економских права. Професор Марковић је увек инсистирао на потоњима, критикујући Запад што редукује људска права само на лична и политичка. Овде се критикује тада још постојећи „вербални деликт“, забрана књига, новина, позоришних представа, уз признање како сигурно да има земаља „које се у погледу остваривања људских права налазе испод наше земље“. Ипак, изводи исправан закључак да, док се не прекине с праксом кршења људских права које је Југославија прихватила ратификацијом међународних докумената и уношењим одговарајућих одредаба у Устав СФРЈ, она се „не може сматрати цивилизованим и просвећеним друштвом“.⁴⁴

Коначно, у овом одељку се инсистира на принципу рационалности као одлици модерних друштава. Уз објашњење шта све он подразумева, критикује се југословенско друштво, за које се указује да није усаглашено с овим принципом, те се због тога не може сматрати модерним друштвом.

⁴¹ Ствар се ипак погоршала, нарочито у раздобљу после 2000. године. В. Слободан Антонић, „Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији – један ревизионистички поглед“, *Социолошки преглед* 47 (2)/2013, 145–170. DOI: 10.5937/socpreg1302145A

⁴² Марковић, в. фусноту 34. У Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ шридесет јодина йосле*, стр. 168. У свом сведочењу у Хагу, академик Марковић је, одговарајући на питање председника Милошевића, директно потврдио да је он написао ову реченицу. Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом, 16. новембар 2004. године, стр. 121.

⁴³ Марковић, в. фусноту 34. У Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ шридесет јодина йосле*, стр. 169.

⁴⁴ *Истио*.

На основу анализе коју је израдио, академик Марковић у одељку 5 *Меморандума* закључује да су „политичка демократизација и коренита кадровска обнова, истинско самоодређење и равноправност припадника свих југословенских народа, укључујући и српски, пуно остварење људских грађанских и социјално-економских права, и доследна рационализација југословенског политичког система и политике развоја [...] неопходни предуслови без којих се не може ни замислити излаз из садашње кризе југословенског друштва“.⁴⁵

Сумирајући читав текст *Меморандума САНУ* на свом сведочењу у Хагу, академик Марковић је констатовао да је основни захтев био „демократизација и захтев за националном равноправношћу“.⁴⁶ Треба подвући да се тај захтев односио на читаво југословенско друштво, те да за српски народ није тражен никакав ексклузивитет, како је то потпуно накарадно интерпретирано у антисрпској хистерији и пропаганди која је започела након што је незавршени текст *Меморандума* доспео у јавност.⁴⁷ Када читамо ово Марковићево поглавље, али и читав текст *Меморандума САНУ*, не може се стећи утисак да се ради о некаквом „великосрпском“, „националистичком“ пројекту. Напротив, сасвим је јасно да се ради о настојању српских академика и саме Академије, као „највише научне установе“, да детаљном анализом системских проблема у југословенском друштву понуди правце које би требало заузети у циљу очувања Југославије. И ти правци су били засновани на највишим стандардима развијеног света, што се недвосмислено види из одељка који смо анализирали, а чији је аутор академик Михаило Марковић. Друго је питање то што су сепаратисти у Југославији увелико сматрали да је сваки покушај очувања Југославије нелегитиман и да је заправо израз „великосрпске хегемоније“, „великосрпског пројекта“, „антидемократског карактера“, „бољшевиизма“ и тако даље, а у шта су се, како смо већ показали, уверили академици Ћосић, Тадић и Марковић у разговорима са словеначким интелектуалцима новембра 1985. године у Љубљани.⁴⁸ Њихов резон је

⁴⁵ *Истио*, стр. 170.

⁴⁶ Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом, 16. новембар 2004. године, стр. 144.

⁴⁷ О генези и таласима напада на *Меморандум САНУ* и (квази)аргументацији која је томе служила в. Коста Михаиловић, Василије Крестић, *Меморандум САНУ њосле њридесет њодина*, стр. 20–142.

⁴⁸ За одбацивање оптужби да је *Меморандум САНУ* представљао идеолошки програм Слободана Милошевића, важно је уочити да је академик Михаило Марковић врло децидно одрекао ма какву улогу Слободана Милошевића у његовом настанку. „Ја морам да кажем да господин Милошевић нема апсолутно никакву везу са ‘Меморандумом’. Онда када је ‘Меморандум’ прављен, он није био уопште нека позната личност.“ Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом, 16. новембар 2004. године, стр. 144; „Чињеница је да Слободан Милошевић није, нити је могао имати било какве везе с *Меморандумом*. [...] у време док је његов пријатељ и заштитник Иван Стамболић, као председник Републике, жестоко нападао *Меморандум*, Слободан Милошевић је ћутао – то му је и јавно замерио

био да је легитимно разбијати Југославију, а да није допуштено залагати се за њен опстанак, и то у складу с демократским принципима функционисања федерација у савременом свету. Нажалост, показало се да је *међународна заједница*⁴⁹ у времену које је надолазило прихватила овакво разумевање ствари.

Михаило Марковић демантује и једну често понављану „грубу неистину“, а то је „да је у Србији пружан жесток отпор привредним и друштвеним реформама, да је због тога Србија заостала за целом Источном Европом и да су реформе почеле тек с досовском влашћу 2000. године“. Насупрот томе, изриче тврдњу да су, почев од 1989. године, „у Србији пре него у било којој земљи Источне Европе, извршене врло велике реформе политичког и привредног система. Сем тога, оне су биле успешне, док су реформе обухваћене појмом ‘транзиције’ или ‘шок терапије’ имале катастрофалне последице – другде и код нас.“⁵⁰ И сâм је прихватио учешће у Комисији за реформу политичког система, којом је руководио др Слободан Вучетић, тадашњи извршни секретар ЦК. То је било Марковићево прво ангажовање у неком државном органу после четврт века дисиденства. Иако у почетку помало скептичан, на крају је позван да изврши коначну редакцију текста документа ове комисије: избаци оно што не ваља и допише оно што сматра да треба урадити. „Комисија за реформу политичког система прихватила је принцип демократског развоја и укидање монопола моћи једне партије. Истакнути су политички плурализам, правна држава, афирмација људских права и слобода. У овом документу се још није говорило о вишепартијском систему. Ни други чланови комисије, ни ја нисмо на томе инсистирали. Систем

Буца Павловић, председник Градског комитета.“ Марковић указује да је Милошевић формирао две комисије за реформу: политичког и привредног система, те да су за њихове чланове именовани „наши најпознатији и најкомпетентнији интелектуалци, укључујући неколико академика. После овога, целокупна интелигенција почела се благонаклоно односити према Милошевићевом режиму. Она је у потпуности била придобијена кад је врло одлучно почела борба за равноправност свих република Југославије, а против албанског сепаратизма на Косову и Метохији. Према томе, историјска је неистина да је Милошевић дошао на власт с подршком српске интелигенције и са идејама њеног *Меморандума*. Напротив, он је њену подршку добио тек после две године, и после низа смелих и слободоумних потеза. Дух Србије је био величанствен 1989–1991. године. Углед САНУ је био већи него икад у историји.“ Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 208, 209; уп. Коста Михаиловић, Василије Крстић, *Меморандум САНУ тридесетих година после*, стр. 45–47.

⁴⁹ Овај појам се углавном интерпретира редуковано и подразумева западне државе (Европска унија, САД, Канада), евентуално проширен њиховим клијентелистичким државама.

⁵⁰ *Истио*, 240. Уп. Урош Шуваковић, „VIII седница Централног комитета Савеза комуниста Србије и израстање грађана Србије у активне субјекте политичког процеса“. У Урош Шуваковић (прир. и ур.), *Осма седница ЦК СКС – 20 година после*, „Смисао“, Удружење грађана „Слобода“, Београд, 2009, стр. 267–269; Урош Шуваковић, *Транзиција: прилози социолошком истраживању друштвених промена*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица, 2014, стр. 22; Урош Шуваковић, „Положај Срба на Косову и Метохији и страначка плурализација српског друштва“, *Hereticus* 16 (1/2)/2019, 64–97. <https://hereticus.rs/vol-xviii-2019-no-1-2/>

који почива на егзистенцији политичких партија јесте искључиво систем представничке демократије. Веровали смо, и ја сам и сад још уверен да је свака политичка партија ауторитарна, хијерархијска и, више или мање, бирократска организација. То се у пракси потврдило свугде, па и код нас, и то не само у периоду 1903–41, већ и после 1990. године. Сигурно је да је систем доследне партиципативне демократије какав је код нас описан у многим радовима (укључујући и моје), у сваком погледу супериоран. Разуме се, с људима какве смо имали, а поготову с онима са којима сад располажемо, то још увек није била реална могућност. То је схваћено, зато смо већ од 1990. имали партије,⁵¹ па са чак и ја ушао у једну од њих.⁵²

Овде је прилика да разјаснимо још једну грубу неистину, а која се тиче тога да се, у формативној фази српског вишепартијског друштва, академик Михаило Марковић противио вишестраначју. Наиме, његово залагање је било усмерено ка плурализацији друштва и непосредној демократији, али није искључивало вишестраначје. Сматрао је да је страначки плурализам тек један облик плурализма у друштву уопште. „Да грађани имају право да, поред осталих политичких удружења, стварају и политичке партије не би више требало да буде спорно. Ако имају право да формирају једну партију, која је досад била суверено на власти, онда свакако могу да формирају и више партија.“⁵³ Дакле, он апсолутно не негира право и потребу оснивања више политичких партија, али указује на њихове недостатке као посредничких механизма, међу којима као кључни истиче „претензију да владају људима. Таква претензија је део дефиниције партије, партија је облик политичке организације који се бори за освајање и што дуже одржање власти [...]. Држава у којој партија влада у име народа је очигледно **партијска** држава и у извесном смислу у супротности с основном идејом демократије као владавине народа.“⁵⁴ Марковић даље указује да је лењинистичко-стаљинистички тип најлошији тип партијске државе с обзиром на владавину силом и непостојање опозиције. С правом пак истиче да је у либералној држави „идеални политички систем [...] још увек **партијска** држава. Повољна околност да се народ може ослободити трајног монопола било које одређене

⁵¹ *De facto* од краја 1989. године, дакле пре усвајања новог Устава Републике Србије септембра 1990. и пре доношења Закона о политичким организацијама јула 1990, прим. У. Ш. „Тако, 11. децембра долази до оснивања Демократске странке у Београду, 12. децембра Либералне странке у Ваљеву, 6. јануара 1990. Српске народне обнове у Новој Пазови, Српског покрета обнове 14. марта, Народне радикалне странке 19. јануара 1990. године.“ Урош Шуваковић, *Прва деценија обновљеног српског плурализма (1989–2000)*, Фондација за српски народ и државу, Београд, 2020, стр. 9.

⁵² Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 242.

⁵³ Михаило Марковић, „Политички плурализам, улога партије у политичком систему и самоуправа као елемент демократије“. У Јован Р. Марјановић, Драган Симеуновић, Миливој Татић (ур. одбор). *Погледи на њолинички плурализам*, НИП „Радничка штампа“, НИП „Пословна политика“, Београд, 1990, стр. 23. Наглашавања академика Марковића.

⁵⁴ *Истио*.

партије прикрива чињеницу да он не успева да се ослободи партијског монопола као политичке структуре која трајно рађа политичко отуђење: немоћ, аномију, деструкцију политичког стваралаштва, свођење народа на **објект** политике.⁵⁵ Дакле, као што се јасно види, Марковић уопште не негира вишепартизам, али указује на његове негативне последице. Осим тога, у истом тексту указује и на конгресни модел организације власти, као и на модел самоуправе, који је код нас афирмисао Светозар Марковић. Изводећи закључке из извршене анализе, а узимајући у обзир различите плурализме интереса, залаже се за политички систем који би био заснован на нивоу Југославије на тродомном представничком телу, које би сачињавали: **Веће грађана**, у коме би се представници бирали по начелу „један човек – један глас“, и у њему би, по природни ствари, плурализам политичких организација (партија, покрета) долазио највише до изражаја; **Веће федералних јединица** (република), у коме би били репрезентовани посебни национални интереси; и **Веће рада**, које би усаглашавало различите интересе разних грана рада, творећи јединствену стратегију привредног развоја. Ако се изузме треће веће, које је резултат левичарског разумевања народног представништва, прва два већа су потпуно уобичајена када се ради о федералним државама. У систему заснованом на Уставу СФРЈ из 1974. године Марковић критикује управо структуру Скупштине СФРЈ, где све републике имају једнак број гласова, иако немају једнак број бирача, из чега следи да један глас становника, на пример, Црне Горе вреди као десет гласова становника Србије. „Бауком око опасности од ‘мајоризације’ прикрива се чињеница да смо досад редовно имали појаву **миноризације**. Мањина је својим правом вета наметала свој став већини. Сем тога, све до промене Устава у 1989. години две аутономне покрајине у Републици Србији с мање од 4 милиона становника су имале више делегата у савезним установама него ‘Србија без покрајина’ са око 6 милиона становника.“⁵⁶ Наглашава да би искључивањем одлучивања већином гласова била искључена демократија. „У демократији су права мањине заштићена, али не до те мере да се омогући тиранија мањине грађана над већином. Исто тако демократије нема без политичког плурализма. Али демократија не би могла преживети када не би створила установе које би обезбеђивале да се од плурализма мишљења и интереса дође до једне јединствене политике коју треба применити у пракси.“⁵⁷

Академик Михаило Марковић је и аутор *Програмских основа СПС-а*, првог програма ове странке.⁵⁸ Иако су *Програмске основе* биле предмет

⁵⁵ *Истио*, стр. 24. Слично и Урош Шуваковић, „Партијска држава – могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије“, *Теме* 33 (2)/2009, стр. 663–682.

⁵⁶ *Истио*, стр. 28–29.

⁵⁷ *Истио*, стр. 29.

⁵⁸ Интерпретирајући свој разговор с председником Слободаном Милошевићем уочи оснивања СПС-а 1990. године, академик Марковић је навео да га је управо понуда да изради програмски документ нове, леве партије навела да се поново политички ангажује. „Био је то

разних дискусија, на крају је готово недирнут усвојен текст академика Марковића, а оно што је, у веома малој мери, додато или одузето, претходно је формулисао и ауторизовао. Тешко је, заправо, истаћи ма који део овог сажетог и интелектуално набијеног текста који не би могао да се обухвати појмом „српског националног питања“. Ако је Србија имала у новијој политичкој историји јасно и језгровито формулисан национални и државотворни пројекат, онда су то *Програмске основе СПС-а* које је сачинио Михаило Марковић, при чему је премиса на којој су засноване, као уосталом и *Меморандума*, очување југословенске државе. Наравно, у ужем смислу схватања националног питања, поентираћемо на неким од његових ставова. 1) Залагање за јединствену Србију као социјалистичку републику, засновану на владавини права и социјалној правди, у којој ће бити примењено начело поделе власти, афирмисана људска права и слободе, једнакост пред законом и „самосталан и равноправан положај свих субјеката привређивања“. Аутономне покрајине не могу да буду државе, већ „само облик територијалне аутономије за коју се Уставом Србије утврђују и јемче она аутономна права која су израз специфичних националних, историјских и културних особености подручја на којима су образоване“, уз указивање на складан живот различитих националности у Војводини и потребу да се по том моделу развијају и успостављају међунационални односи на Косову и Метохији. 2) Кад је реч о односу према деловима српског народа изван Србије, опредељење је да Србија прати услове живота српског народа у другим републикама и у иностранству, те да одржава живе политичке, културне и друге везе с њиховим организацијама, пружајући им материјалну и моралну подршку и настојећи да помогне очувању њиховог националног идентитета, културне традиције и развоја, признајући истовремено такво право другима у погледу делова њихових народа који живе на подручју Србије. 3) У погледу заједничке државе, „Социјалистичка партија се одлучно залаже да национални односи у Југославији буду засновани на принципу пуне равноправности. Народи који су удруже у заједничку државу морају имати право самоопредељења и отцепљења“. Социјалистичка партија Србије се залаже за организацију државе по моделу савремене федерације „равноправних грађана и федералних јединица“, те југословенски народи заједничким договором треба да утврде надлежности федерације које ће обезбедити

сан свих напредних интелектуалаца – да производе идеје које ће усмеравати покрет, да доведу до свести циљеве, да саветују вође. Тиме се не стиче никаква власт, још мање – материјално богатство. То је изврстан пример оног што смо моје колеге и ја звали *praxis*, дакле слободна, стваралачка делатност која није средство ничег другог него сврха сама по себи, делатност којом се потврђује јединка и остварује своје најбоље стваралачке потенцијале, али којом се, с друге стране, задовољавају суштинске потребе других људи, заједнице народа, друштва. Наравно, нисам могао да се не сетим како је Маркс 1847, да би задовољио овакву потребу нове организације, написао свој бриљантни *Комунистички манифест* и како је Ерих Фром 1961. написао 'Програм Америчке социјалистичке партије'.“ В. Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 262–263.

јединствено југословенско тржиште, одбрану, безбедност и спољну политику, и гарантовати националну равноправност у оквирима тих заједничких функција, „а републике самостално уређују друштвене односе и организују власт“. Такође, истакнуто је залагање да новим уставом Југославије „треба утврдити могућност формирања аутономних покрајина у Југославији на основу изражене воље становништва и националних, историјских и других специфичности“.⁵⁹ Југословенска скупштина била би дводомна: Веће грађана, организовано по принципу „један човек – један глас“, и Веће република, сходно паритетном принципу. 4) Социјалистичка партија полази од тога да је „Косово и Метохија приоритетно национално, етичко, историјско и државно питање српског народа и нераздвојни део Србије. Суштина наше политике је национална равноправност“. Оцењује се да се новим Уставом Србије стварају услови да се ови ставови тамо и реализују. Истиче се да ће СПС бити посвећена раду на заустављању исељавања Срба и Црногораца с Косова и Метохије, залагању да се „обезбеди повратак исељених Срба и Црногораца и досељавање грађана који желе да живе и раде на Косову и Метохији“.⁶⁰ Такође, СПС ће се постарати да се у свету спозна пуна истина о Косову и Метохији, „о узроцима и тешким последицама деловања албанских шовиниста и сепаратиста“. Указује се и на значај инсистирања на бржем развоју јужне српске покрајине. 5) Посебно поглавље *Програмских основа* посвећено је политици обнављања становништва. Указује се на депопулацију у претежном делу Србије и изразито изражен наталитет у њеном другом делу. „Социјалистичка партија се определила за демографску политику која би, подстицањем или обесхрабљивањем природног прираштаја у подручјима где је то потребно, настојала да територијално уравнотежи обнављање живота.“ Подвлачи се да демографска политика обухвата све врсте миграција, укључујући и оне етноцентричне, али и „одлив мозгова“. Опредељење је спречавање да демографска кретања доведу до националних и социјалних сукоба, па је, у том смислу, потребно развијати толеранцију. 6) Социјалистичка партија Србије се залаже за укључивање Југославије у Европску заједницу.

⁵⁹ Овај део *Програмских основа СПС-а* био је предмет детаљног испитивања тужиоца Џефрија Најса приликом сведочења академика Марковића у процесу против председника Милошевића. Проблем је био не само у залагању за могућност формирања нових аутономних покрајина у југословенским републикама (још увек у саставу Југославије), већ чак и у ставу у погледу одржавања веза са Србима изван Србије и у дијаспори. Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом у процесу против председника Слободана Милошевића, 17. новембар 2004. године, стр. 239–240. Интересантно је напоменути да је чл. 111 Устава СФРЈ од 1963. предвиђао могућност формирања нових аутономних покрајина, што је морало да буде потврђено Уставом Југославије. Дакле, у историји југословенског федерализма таква могућност је постојала, није била никаква новост, али је Уставом од 1974. године укинута.

⁶⁰ И овај став је изазвао готово срибу тужиоца Најса, па је и овакво јасно опредељење – да онај ко је протеран има право да се врати у свој дом – академик Марковић морао да образлаже пред тзв. хашким трибуналом. *Истио*, стр. 241.

III

Као *групу фазу* означавамо Марковићево бављење српским националним питањима у време разбијања Југославије. Тад је већ постало сасвим јасно да СФРЈ као државе више нема, међународно су признате њене бише републике као самосталне државе,⁶¹ али је и отпочео грађански и верски рат, најпре у Словенији,⁶² а потом много крвавији и дуготрајнији у Хрватској и Босни и Херцеговини. Наиме, разбијање Југославије – државе у којој су живели сви Срби – отворило је српско национално питање, јер је проузроковало да српски народ живи разбијен у неколико независних држава, уз претњу да се над њим, на територијама тих новостворених држава, пре свега Хрватске и Босне и Херцеговине, понови злочин геноцида, какав се већ догодио у време Другог светског рата у такозваној Независној Држави Хрватској.⁶³

У оваквим историјским околностима, Михаило Марковић формулише тезе о томе како заштитити интерес српског народа у процесу разбијања Југославије. Он то поново чини, овог пута знатно разрађеније, у *Основама програма СПС-а*, хронолошки другом програмском документу СПС-а, чији је аутор поново био Михаило Марковић.⁶⁴

Основне вредности и опредељења из текста *Програмских основа* у новом документу дате су прецизније и разрађеније. Можда је у другом

⁶¹ Бадинтерова (Robert Badinter) комисија је, у својој арбитражи, у Мишљењу бр. 3 од 11. јануара 1992. године, утврдила принцип непромењивости граница бивших југословенских република, изузев уколико се оне саме не споразумеју супротно, <https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/>. Како ће време показати, од поштовања овог принципа је изузета Србија, чије су међународно признате границе и данас предмет оспоравања.

⁶² Више манифестационо. Ради се о десетодневном рату који је имао једини циљ да покаже како су Словенци с оружјем у рукама изборили своју независност иако им право на независност од Југославије нико није ни оспоравао.

⁶³ В. Смиља Аврамов, *Геноцид у Југославији у свейлосији међународној права*, „Политика“, Београд, 1992.

⁶⁴ Како је процедура налагала, за израду *Основа програма* формирана је посебна комисија, коју су чинили чланови Савета за теоријски рад Главног одбора СПС, чији је председник био академик Михаило Марковић. На неколико седница је вођена расправа о нацрту који је он скицирао. Пажљиво је слушао примедбе и сугестије, с некимa полемисао, а неке одбацивао или прихватао. Аутор овог рада имао је ту част да буде члан Савета за теоријски рад и Комисије за израду *Основа програма*, те је, на његово залагање, у текст документа ушло директно залагање СПС-а за републикански облик власти (дијалог је, по мом сећању, изгледао овако: У. Ш.: „Предлажем да се у текст унесе залагање за републику, као облик уређења земље.“ М. М.: „Мислиш да је то потребно?“ У. Ш.: „Мислим, предложио бих текст.“ М. М.: „У реду.“), као и дефинисање односа странке према младима. Наравно, коначну верзију и ових делова формулисао је академик Марковић. Овај програм је био на снази све до 7. Конгреса СПС 2006. године, одржаног после смрти председника Слободана Милошевића. Тада су усвојене његове „измене и допуне“, да би 2010. био усвојен нови текст *Програма СПС-а*. Ни тај иновирани, ни потпуно нови текст из 2010, нису ни на приближно истом интелектуалном нивоу с програмским документима које је написао Марковић, израз су неконзистентности по многим питањима и одраз губитка идејне визије ове партије.

документу и више дошао до изражаја лични печат академика Марковића, ако је, на пример, судити по следећем ставу: „Социјалисти Србије су уверени у то да су идеје социјализма и демократије у свом правом значењу нераздвојно повезане.“⁶⁵

У погледу српског националног питања, у *Основама програма СПС-а* долази до ревизије одређених опредељења, што је повезано с чињеницом да је СФРЈ престала да постоји, али и да је створена – као израз њеног државног континуитета – Савезна Република Југославија, као држава српског и црногорског народа. У том смислу, истиче се принципијелно становиште СПС-а, према коме „по истом праву на самоопредељење народа, по коме су Словенци, Хрвати, босански Муслимани и Македонци одлучили да се отцепе из Југославије, и српски народ на територијама на којима он живи у већини, може да остане у заједничкој југословенској држави“.⁶⁶ Ово је, свакако, став који је био у супротности са ставом Бадинтерове комисије о непромењивости граница република и који се критикује у овом документу, будући да се „право на самоопредељење не тумачи као право народа, већ територија, и што се на ниво принципа уздиже неповредивост унутрашњих административних граница, а дозвољава кршење спољашњих државних граница“.⁶⁷ Такође, прецизира се залагање за политику грађанске и националне равноправности: сви грађани имају једнака права, а националне мањине и додатна колективна права, призната међународним документима, која се, пре свега, односе на питање очувања културног идентитета, језика, писма, обичаја, традиције и слично. „Та права могу укључивати културну, али не и политичку аутономију. Међутим, националним мањинама ваља обезбедити заступљеност у политичком животу, а посебно у органима власти и локалне самоуправе.“⁶⁸ Став о грађанској и националној равноправности понавља се и подвлачи и када је реч о „кризи на Косову и Метохији“, уз истицање да су ти принципи „суштина политике“ СПС-а⁶⁹ и набрајање свих мањинских права која се гарантују по међународним стандардима, али уз јасно истицање да аутономне покрајине у Србији „не могу бити државе, већ само облик територијалне аутономије за који се Уставом Србије утврђују и јамче она аутономна права која су израз специфичних националних, историјских и културних особености подручја на којима су образоване“.⁷⁰ Важан је став да националне мањине немају право на самоопредељење до отцепљења, већ да то право имају само конститутивни народи „дакле српски

⁶⁵ *Основе програма СПС-а*, Главни одбор СПС-а, Београд, 1992, стр. 13.

⁶⁶ *Истио*, стр. 75.

⁶⁷ *Истио*, стр. 74. Није тешко уочити да, у погледу поштовања међународно признатих граница Србије, и данас влада исти овај аршин, који је својевремено примењиван на међународно признате границе СФРЈ. У том погледу, ова критика је актуелна и данас.

⁶⁸ *Истио*, стр. 26.

⁶⁹ *Истио*, стр. 82–83.

⁷⁰ *Истио*, стр. 79.

и црногорски (као и они народи који би се евентуално, у будућности прикључили Југославији)⁷¹. Из овога произлазе јасни закључци да се СРЈ третира као држава отворена за приступање других народа, што је и тада било готово утопијски, али је одражавало један ресентиман према југословенству које је обележило српску историју у XX веку. Исто тако, СРЈ је отворена и за оне делове српског народа који су се силом прилика задесили на територијама других бивших југословенских република, сад нових држава, и који желе да наставе да живе уједињени под југословенским државним оквиром, чиме би се и Србима омогућило исто право које су други југословенски народи реализовали.⁷² То се и експлицитно каже: „Очувањем Југославије сачувана је матица српског народа, битна гаранција заштите свих осталих делова српског народа. Омогућена је легитимна брига о Србима изван Србије и створена институционална могућност да се у будућности Савезној Републици Југославији прикључе и Крајина и Српска Република Босна и Херцеговина.“⁷³ Наглашава да је СРЈ оптимално решење за српско национално питање, пошто ју је, са становишта међународног права, „теже оспоравати него успостављање суверене државе Србије, па је и с те стране преуређење Југославије било оптимално решење“.⁷⁴ Указује се да се социјалисти залажу за успостављање мира у Босни и Херцеговини, „до кога се може доћи директним преговорима представника народа у сукобу и, првенствено, директним изјашњавањем грађана који живе на спорним територијама“.⁷⁵ Важно је, међутим, уочити Марковићеву интерпретацију мира као вредности, што је садржано и у овом документу и у његовим каснијим текстовима који се баве српским националним питањем. „Социјалисти се од пацифиста разликују по томе што мир није безусловна, апсолутна вредност, за коју су у стању да жртвују слободу, правду и све друге вредности. Социјалисти су спремни да се одлучно супротставе агресији, тлачењу, поробљавању и искоришћавању људи, прихватајући борбу само онда када им је наметнута.“⁷⁶

На Другом конгресу српских интелектуалаца, Михаило Марковић јасно и прецизно излаже формулисана „Начела српске националне политике“. На почетку овог свог виђења српског националног програма, уз указивање

⁷¹ *Истио*, стр. 26–27.

⁷² У документу се децидно каже да ће „СПС и даље подржавати то њихово право и пружити им моралну и материјалну помоћ“. *Истио*, стр. 85.

⁷³ *Истио*, стр. 75. И у вези са ставом о могућем проширењу СРЈ тужилац Џефри Најс је испитивао академика Марковића као сведока одбране у хашком процесу против председника Милошевића. То му је представљало кључни адут да потврди идеју о пројекту „Велике Србије“, док је Марковић објаснио да се ради о једнакој примени права на све – права на самоопредељење народа. В. Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом у процесу против председника Слободана Милошевића, 17. новембар 2004. године, стр. 241–243.

⁷⁴ *Основе програма СПС-а*, стр. 75.

⁷⁵ *Истио*, стр. 77.

⁷⁶ *Истио*, стр. 5.

да су, у погледу српског народа, прекршени сви принципи међународног права, Марковић истиче два „добра у злу“ које је задесило српски народ. Прво је свест о сопственој моралној и физичкој снази: „Политика одбране националне независности и достојанства, која је пре три године самоубилачка, доказала се као једино могућа, једино рационална и, на крају, победничка“, а друго чињеница да се пред истим претњама и истим искушењима налази читав српски народ. „Код већине народа постоји свест, јасније више него икада у историји, да је будућност осигурана само у заједници, да не постоји ни један интерес целине ради кога би се жртвовао било који њен део, и да то овог пута мора бити јединствена, демократска, национална држава.“⁷⁷ Према томе, ако је у ранијим текстовима о националном питању било најпре директног залагања за Југославију, а потом и неких утопијских надања да би новостворена СРЈ могла да буде неки Пијемонт коме би се прикључивале и неке друге балканске државе, овде се види да су те наде сасвим распршене и да треба радити на уједињењу српског културног (и политичког) простора. Побрајајући начела српске националне политике, Марковић као „прво и најважније“ истиче „*јединство српског народа*“ (нагл. М. М.). Оно би требало остварити кроз Савезну Републику Југославију, самоопредељењем босанских Срба и њиховим слободним припајањем СРЈ. Академик Марковић указује како је у међународној заједници почела да сазрева свест о неопходности „деобе БиХ на три етничке државне јединице“, док је ситуација с Републиком Српском Крајином компликованија, пошто је она заштићена зона ОУН,⁷⁸ али и ту изражава веру у начело самоопредељења народа кроз одржавање референдума, а претходно веру у рад на културном, духовном и привредном повезивању. Идеја у вези с радом на повезивању по наведена три основа које претходи уједињењу представља Марковићеву реактуализацију Туцовићеве идеје везане за економско повезивање балканских народа.⁷⁹ „Уједињавање српског народа у овом часу није ствар пре свега бучних декларација и формалних одлука, већ је ствар

⁷⁷ Михаило Марковић, „Начела српске националне политике“. У Василије Крстић (гл. уредник), *Српско питање данас*, Други конгрес српских интелектуалаца (Београд, 22–23. април 1994), Српски сабор, Матица Срба и исељеника Србије, Удружење универзитетских професора и научника Србије, Одбор САНУ за национално питање, Удружење Срба из РС Крајине и Хрватске, Црногорски одбор српске слоге, Удружење Срба из БиХ у Србији, Београд, 1995, стр. 87.

⁷⁸ Нажалост, као и много пута до тада, мисија ОУН није испуњена, већ је омогућено Хрватској да, уз претходну војну подршку САД, у злочиначким акцијама „Бљесак“ и „Олуја“ етнички очисти подручје Републике Српске Крајине од Срба. Тиме је, у суштини, „решено“ српско питање у Хрватској: путем спровођења „идеје о геноцидном уништавању Срба“ која се протеже од Анте Старчевића до Фрање Туђмана. В. Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до Велике Хрвајске*, Матица Српска, Нови Сад, Архив Србије, Београд, 1997, стр. 6.

⁷⁹ Уп. Михаило Марковић, „Димитрије Туцовић о социјализму, демократији и балканском питању“, стр. 61–62. Треба приметити да ова идеја ни у XXI веку није изгубила на актуелности и да је заправо оживљена, на један ограничен начин, кроз иницијативу „Отворени Балкан“.

огромног, свакодневног практичног рада, који такве одлуке треба да омогући и утемељи.“⁸⁰ Као друго начело истиче *йраведан мир*. Сматра да треба мирољубиво окончати сукобе у Босни и Херцеговини и Крајини и обезбедити да Србија и Црна Гора остану ван рата, што значи и „избегавање свих провокација оних који прижељкују проширење рата на подручје Косова и Метохије“.⁸¹ Такође сматра да ниједан циљ српског народа није такав да би се морао остваривати ратом, због тога што се сви они „ослањају на принципе међународног права и морала. Основни захтев Срба у односу на друге народе и међународну заједницу јесте равноправност. Срби не траже ништа што нису спремни другима да признају.“ Иако се залажу за праведан мир, „у критичним моментима своје историје Срби су били спремни да, по потреби, и оружјем бране своју слободу и право на независност и интегритет своје земље. Тако треба да остане и у будућности.“⁸² Као треће начело, Марковић истиче захтев за *демократиском и йравном државом*, наглашавајући да су у српском народу демократске идеје „општеприхваћене“, али и да истинска демократија значи да „политика не сме бити грубо одвојена од морала“.⁸³ Четврто начело је *рационална орјанизација йривреде* по моделу савремених развијених друштава и достигнућа економске науке, што би значило, поред осталог: а) економску демократију (радничку партиципацију); б) социјалну сигурност; в) хуманизацију рада.⁸⁴ Као пето начело српске националне политике наводи *обнову сйановнишйва*,⁸⁵ аргументујући то великим смањењем броја Срба, уз изразито висок наталитет других, пре свега Албанаца и Муслимана. Шесто начело тиче се *односа с друйим народима*. Формулација коју је овде дао академик Марковић је језгровита и, тридесет година по њеном формулисању, више него актуелна: „Као европски народ, Срби треба да те односе уређују на основу оних битних вредности које конституишу европски идентитет, али не на основу жеља и интереса доминантних сила европског континента.“⁸⁶ Указујући да су велике европске вредности нашле своје место у српској духовној култури у чак већој мери него код неких других европских народа, истовремено указује и на негативан аспект европског обрасца понашања – „грамзивост, насиље, посесивни индивидуализам, хијерархију која у себе укључује, с једне стране, силовиту тежњу ка доминацији јачих и, с друге, олако миренење с потчињеношћу слабијих. Векови европског политичког култивисања променили су једино облик доминације – она више није војна, већ је политичка, економска и културна.“⁸⁷

⁸⁰ Михаило Марковић, „Начела српске националне политике“, стр. 88.

⁸¹ *Исйю*, стр. 89.

⁸² *Исйю*.

⁸³ *Исйю*.

⁸⁴ *Исйю*, 90–91.

⁸⁵ *Исйю*, стр. 91.

⁸⁶ *Исйю*.

⁸⁷ *Исйю*, стр. 92.

Према његовом ставу, српски народ наведено никада није прихватао нити у будућности треба да прихвати, пошто има снаге да се одупре „патолошкој страни европског начина бивствовања“.⁸⁸ На крају овог текста, Марковић наглашава да, „лишени илузија о лажној браћи и пријатељима, Срби треба да буду спремни да сарађују са свима, али треба да дефинитивно *одустану од улажења у било какве вишенационалне државне заједнице*“ (нагл. М. М.)⁸⁹ и да организују „сопствену националну државу у којој се може примени-ти демократски принцип ‘један грађанин – један глас’, која има само једног председника, једну владу и једну скупштину“.⁹⁰

Агресија НАТО-а на СРЈ, односно Србију, представљала је наставак процеса разбијања Југославије. Требало је дезинтегрисати и Србију, тако што ће јој бити отето Косово и Метохија. Одговарајући на питање да ли је агресија НАТО-а могла да буде избегнута и који су њени узроци, академик Марковић аподиктички закључује да је НАТО агресија на СРЈ била неизбежна, изузев ако би се прихватила безусловна капитулација и дозволило да НАТО окупира Космет. „Пошто се такав став у нашем народу сматра издајом, нико га од политичара експлицитно не заступа, већ га покрива плаштом ‘паметне’ и ‘реалне’ политике.“⁹¹ Сматра да су геополитички и геоекономски интереси били кључни за покретање агресије на Југославију. Као њен главни узрок Марковић види настојање САД да успоставе „нови светски поредак“, користећи у ту сврху процес глобализације. „Глобализација је двострук процес. С једне стране, врши се дезинтеграција националних држава. У име тзв. људских права, оспорава се и сама идеја националног суверенитета, дакле и сама егзистенција националних држава. С друге стране, врши се интеграција изолованих региона и мултинационалних корпорација. Успоставља се доминација мултинационалних тајних организација (‘Трилатералне комисије’, ‘Билдерберг групе’, ‘Савета за спољне послове’), у којима седе најмоћнији амерички пословни људи и политичари и њихови плаћеници из других земаља. Сврха светске владавине је бескомпромисно обезбеђење интереса светског крупног капитала... Непосредан циљ светске владавине је успостављање контроле над Каспијским басеном, на коме се налазе огромна богатства у нафти, гасу и другим сировинама, које се тренутно налазе у рукама јужних муслиманских република бившег Совјетског савеза.“⁹² Марковић подсећа да и Бжежински у својој *Великој шаховској шабл*и предвиђа сукоб око овог подручја између Русије и САД, али и Кине, Индије, Ирана и Турске. „Балкан је врло значајан због територијалног

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Михаило Марковић, „Узроци и последице НАТО агресије на Југославију“, *Социолошки преглед* XXXIII (1–2)/1999, стр. 13. DOI: 10.5937/socpreg9901013M

⁹² Исто, 15–16.

приступа Блиском истоку и, нарочито, централној Азији. Ко хоће да влада тим простором мора претходно владати артеријама Рајна–Мајна–Дунав–Морава–Вардар, као и: Морава–Нишава–Марица–Истанбул–Мала Азија. Косово је у срцу тог стратешког простора. Ту је први и најважнији узрок америчке агресије.⁹³ Као други узрок, Михаило Марковић види потребу „очувања кредибилитета НАТО“. У време одвијања агресије на СРЈ, одржан је самит његових лидера којим се обележавало педесет година његовог формирања. Формиран као одбрамбени савез током Хладног рата, по његовом окончању узима улогу насилника који треба да успоставља „нови светски поредак“. Извршењу тог новог задатака испречила се Југославија, те је морала да буде кажњена, како друге земље не би помислиле да је дозвољена таква врста супротстављања. НАТО у том погледу не само да је прекршио Повељу ОУН, заобишао Савет безбедности и читав скуп норми међународног јавног права, већ је прекршио и сопствену Повељу, у том смислу да може деловати искључиво као одбрамбени савез када је угрожена нека од држава чланица НАТО-а. „Очигледно да је од успеха обрачуна са Југославијом, у извесној мери зависила, не само судбина НАТО већ и ‘новог светског поретка’ у целини.“⁹⁴ Међу остале узорке агресије на СРЈ, Марковић наводи сталну потребу САД да дестабилизује Европу, што се посебно огледа у циничном захтеву да САД сноси трошкове разарања, док Европа треба да сноси трошкове обнове земаља, који су по правилу увек виши. Ту је, наравно, и интерес САД да у реалним условима тестирају своја нова оружја и помогну развоју своје важне војне индустрије.⁹⁵ У светлости данашњих међународних односа и рата на подручју Украјине, посебно је вредно Марковићево запажање да је агресија НАТО-а на СРЈ за последицу имала захлађење односа Русије и САД. „Русија је понижена, отворено потцењена и гурнута у савез са Индијом и Кином. Запад је прерано открио своје карте и ставио Русији на знање чему се може надати у будућности (уместо идиле ‘партнерства за мир’).“⁹⁶ После агресије на Југославију сви слични агресивни планови НАТО оствариће се знатно теже. Сад се јасно показало да је глобализација у ствари доминација једне супер-силе, а да је ‘нови светски поредак’ у ствари диктатура у светским размерама, која се од фашизма разликује само у идеолошким нијансама, по далеко вишем технолошком нивоу и по неупоредиво вишем нивоу лицемерја. Међународни поредак је непоправљиво оштећен (а био би уништен да се у последњем моменту НАТО није заклонио иза ОУН).“⁹⁷ Говорећи на скупу у САНУ 29. априла 1999. године, значи током

⁹³ *Истио*, 16.

⁹⁴ *Истио*, стр. 17.

⁹⁵ *Истио*.

⁹⁶ На овај моменат указује и руска историчарка и инострана чланица САНУ др Јелена Гускова у својој књизи *Косово и Мејхохија: рат и услови мира*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014, стр. 410, нап. У. Ш.

⁹⁷ *Истио*, 18–19.

саме агресије, супротстављајући јој се тако на начин на који је могао, те истичући у том контексту: „Пуцао бих да сам могао да достигнем убице са 10000 метара висине“, након извршене анализе, Марковић констатује: „Универзалне, моралне вредности су средиште једне духовне културе. А култура је неопходан услов једне материјалне цивилизације. Кад је морал уништен, цела култура доживљава слом. Данас НАТО-цивилизација почива само на материјалним постигнућима; она је лишена било какве истинске културе. Дакле, она је осуђена на смрт.“⁹⁸ У складу с оваквим ставовима, природно је да је Марковић био против прихватања плана Черномирдин–Ахтисари. „Ултиматум је требало одбити. Цена одбијања је несумњиво била мања него цена прихватања.“⁹⁹

IV

Трећа фаза у промишљањима академика Михаила Марковића о српском националном питању односи се на период после 2000. године. Тада је већ било јасно да је српско национално питање умногome решено, али на штету Срба, изузев када се ради о стварању Републике Српске и усвајању Резолуције 1244. Како смо већ навели, његова је позиција јасна: требало је одбити ултиматум Черномирдин–Ахтисири, односно није требало да се прихвати повлачење наше војске с Косова.¹⁰⁰ У националне губитке Марковић сврстава и губитак власти СПС-а, који је „довео до брзог укидања свих тековина социјализма у Србији“.¹⁰¹ Марковић, међутим, веома поносно констатује и следеће: „Платили смо скупу цену због своје непокорности. Али су велику цену платили и они који су целе деведесете провели идући из сукоба у сукоб са Србијом – од Хрватске 1991. до Косова 1999. За то време су се Руси дигли из мртвих, а Кина развила у једну од најјачих и најбогатијих

⁹⁸ Михаило Марковић, *Јуриш на небо*, књ. 2, стр. 408.

⁹⁹ *Истио*, стр. 413.

¹⁰⁰ Михаило Марковић прави разлику између оцене Резолуције 1244 СБ ОУН и Војно-техничког споразума из Куманова. „Покрајина Косово и Метохија је *de jure* и даље остала саставни део Југославије, најзад, изгледало је најважније, предата је трупaма Уједињених нација на основу Резолуције 12-44 Савета безбедности ОУН. Међутим, војни споразум је био *de facto* предаја Косова и Метохије“. Михаило Марковић, *Србија у кризи*, „Пашић и синови“, Београд, 2010, стр. 40. Овакво мишљење је владало у једном делу јавности, али се оно не може правно аргументовати. Кумановски споразум је био услов за усвајање Резолуције 1244 Савета безбедности ОУН, а чак није закључен с НАТО-м, већ с међународном мисијом ОУН. О овоме више: Обрад Стевановић, *Кумановски споразум*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2015. Сасвим је друго питање (не)спровођење одредаба и Кумановског споразума и Резолуције 1244.

¹⁰¹ Михаило Марковић, *Србија у кризи*, стр. 13. Он сматра да је Србија тад кренула путем који „води у материјалну беду, даље цепање земље, губљење националног идентитета и пад у ништавило“. *Истио*, стр. 18. Уп. Урош Шуваковић, „Петооктобарска ‘уговорна превара’ народа“, *Национални инјитерес* 1/2021, 67–101. <https://doi.org/10.22182/ni.4012021.3>

земаља у свету. А шта је било са светском хегемонијом САД и њених савезника? Ишчезну санак пусти заувек!¹⁰² Као елементе те „непокорности Србије“, академик Марковић наводи следеће: а) чување суверенитета Србије; б) непристајање на размештање страних војних база на својој територији, недопуштање прелета страних војних авиона, нити „било какво уклапање у НАТО планове“; в) неприхватање идеологије либералног капитализма; г) одбијање пристанка да политичке лидере постављају „центри глобализма и, посебно, америчке администрације“. Сем тога, ту је стајала и оптужба да је Србија „последњи бастион комунизма у Европи“, коју Марковић аргументовано пориче, указујући на чињеницу да је Србија тад већ била „мешовито друштво – са тржишном привредом, растућим привредним сектором и вишепартијским политичким системом“, уз примедбу да, једино уколико би се као критеријум демократичности узела послушност, Србија није била демократска земља. Ту су, такође, биле оптужбе за кршење мањинских права Албанца на Косову и Метохији, што је представљало замену теза: њихова мањинска права су поштована, али су они хтели своју државу на територији Србије, а не мањинска права. Због свега тога, према Србији су примењене све драстичне мере: од разбијања Југославије, које је делове српског народа оставило да живе у различитим државама, преко свеобухватних санкција против СРЈ, до агресије на нашу земљу. Претходно, САД су обезбедиле апсолутну контролу над Балканом, али не и над Србијом, „која има кључни стратегијски положај на Балкану“. Из свега тога следи да је „амерички напад на Србију и Црну Гору био у суштини покушај успостављања контроле над територијом неопходном за даље освајачке подухвате“.¹⁰³

Поново се враћајући (ре)дефинисању српског националног и државног интереса, пишући то фебруара 2004, Марковић наводи следеће тезе.

- 1) Сачувати максимум могућег суверенитета, што је први и основни интерес. У том смислу, указује како је могуће да Србија неће моћи да спречи „отцепљење дела или целине Косова, одвајање Црне Горе или укључење у вештачку државну заједницу Западног Балкана. Али, то није у нашем интересу, не сме се десити са нашим пристанком и ми се не смемо одрећи права да поново покренемо сва та питања у другачијим, повољнијим околностима.“¹⁰⁴
- 2) Успоставити модеран демократски облик државе, који подразумева да Србија буде република и да буде демократски уређена, што значи да укључује институције и представничке и партиципативне демократије.
- 3) Рационално организовати привреду.

¹⁰² Михаило Марковић, *Србија у кризи*, стр. 14.

¹⁰³ *Истио*, стр. 35–36.

¹⁰⁴ *Истио*, стр. 60.

- 4) У погледу политике привредног развоја, треба избећи како државни тако и тржишни фундаментализам, залажући се за модел мешовите привреде и социјалну државу. У том смислу, као најважније елементе истиче: економску демократију (гарантовање социјално-економских права човека), социјалну сигурност (брига о незапосленима, социјална заштита старих, болесних и хендикепираних), обезбеђивање основне здравствене заштите, бесплатног школства и материјалне подршке од стране друштва, свестран културни развој.
- 5) Обновити становништво.
- 6) Направити свеобухватан еколошки пројекат.
- 7) Очување културног идентитета, што значи отпор наметању квази-културног садржаја са Запада. Указује како „наша истраживања у области националних наука контролишу (инфериорни) страни научни центри, наши програми образовања смишљено елиминишу националне садржаје, наши медији форсирају једну потпуно комерцијализовану врсту музике, уз обиље страних полицијских и сентименталних серија. Јавно дезавуисање највећих имена наше културе награђује се угледним положајима.“¹⁰⁵ У сврху очувања српског културног идентитета, залаже се за интеграцију српског народа кроз обједињавање културног простора, уједначавање школских програма и садржаја у области науке и уметности, заједничку кадровску и инвестициону политику у области културног стваралаштва, културне пројекте од националног значаја, размену просветних кадрова.¹⁰⁶

Као што се може видети, у односу на тезе о српском националном интересу с Другог конгреса интелектуалаца, овде је најзначајнија еволуција у погледу прве тачке – акценат је на *максимално мојућем суверенијетету* Србије. Ту више нема залагања за уједињење свих делова српског народа у јединствену државу, иако то никако не значи Марковићево одрицање од тог циља, што показује став да се не сме добровољно прихватити ништа што нам се споља намеће.¹⁰⁷ У овим ревидираним националним интересима више се инсистира на социјално-економским правима (пошто су она после октобра 2000. године угрожена), а укључује се и питање загађења животне средине и њене заштите, што је последица његове свести о загађености узрокованом НАТО агресијом, али и чињеницом да леви део политичког спектра треба да се бави питањем екологије.

У погледу решења које нуди за Косово, Марковић сматра да је у новоусвојеном Уставу Републике Србије из 2006. године све што се тиче Косова

¹⁰⁵ *Истио*, стр. 63.

¹⁰⁶ *Истио*, стр. 63–64.

¹⁰⁷ У том смислу, Марковић се залаже за неприхватање Ахтисаријевог плана. *Истио*, стр. 213.

„лошије него у претходном Уставу“. Овакав оштар став аргуменује тиме да је Устав Србије из 1990. године гарантовао аутономију Косову и Метохији „по међународном праву“, док нови гарантује „суштинску аутономију“ која би била установљена у складу с крилатицом „више од аутономије, мање од независности“, сматрајући да је то само други израз за америчку формулацију „условна независност“. Стога закључује да Устав из 2006. „не чини ништа битно за одбрану Косова, али он рационализује и оправдава контра-револуцију из 2000. – и то је битна његова карактеристика“.¹⁰⁸

У једној обимнијој студији из августа 2006. године, академик Марковић анализира генезу косовског питања и, посебно, различите могућности његовог решавања. Указује да је „на једном полу овог континуума могућности одржавање *status quo* пре агресије НАТО-а из 1999, а на другом полу је легализовање примењене силе и потпуно отцепљење од Србије и евентуално уједињење са Албанијом“.¹⁰⁹ Као могућа решења између та два пола, он види: а) враћање на решења из Устава од 1974, када је Косово имало и елементе државности; б) одржавање садашњег *status-a quo*, што би значило трајни останак Косова под међународним протекторатом; в) подела Косова, која би на једном његовом делу обезбедила опстанак српског народа („То би углавном био северни део покрајине са Косовском Митровицом и Грачаницом, док би на југу требало наћи решење за део Метохије [са манастирима Пећке патријаршије и Дечанима] и Сиринишку жупу.“¹¹⁰); г) „(утопијски) пројекат ‘мулти културног’, ‘мулти етничког’ и демократског Косова под патронатом Уједињених нација или Европске заједнице“;¹¹¹ д) „пројекат Билдерберг групе о Косову као трећем елементу СЦГ, дакле о стварању СЦГК, при чему ова конфедерација постала чланица конфедерације Западни Балкан. Косово би, дакле, добило релативну самосталност, али би остало у границама садашње СЦГ.“;¹¹² ђ) „пројекат који је изradio историчар Михаило Станишић, заснован на томе да се, независно од решења политичког статуса Косова и Метохије, обезбеди његова економска интеграција знатним улагањем средстава Европске заједнице (заправо: ЕУ, али Марковић доследно користи стари назив, нап. У. Ш.), којима би се експлоатисала природна богатства овог подручја, што би, наводно, било у интересу и Албанцима и Србима и Европи“.¹¹³ Даље анализира сваку од наведених опција, указујући на потенцијале и недостатке, уз истицање става да је теза да је „Косово јединствен случај, који не може имати реперкусије за друге случајеве – апсурдна“.¹¹⁴ Доводећи у питање одрживост свих

¹⁰⁸ Истѿо, стр. 151.

¹⁰⁹ Истѿо, стр. 216.

¹¹⁰ Истѿо.

¹¹¹ Истѿо.

¹¹² Истѿо.

¹¹³ Истѿо.

¹¹⁴ Истѿо, стр. 219.

понуђених могућности, Марковић на крају закључује: „Ако покушају да нам наметну било које непринципијелно решење, на пример, једноставно отцепљење Косова и независност Албанаца, бићемо у прилици да спасемо част и одбијемо да потпишемо такав диктат. Косово је корен бивствовања српског народа, симбол његовог идентитета. Дакле, Срби га се никад не могу добровољно одрећи.“¹¹⁵

У 2007. години, Марковић се враћа конципирању једног ширег програма српског националног интереса у облику одговара на питање шта би нова влада требало да чини. Најпре се залаже за усвајање *Програма националној и социјалној ојоравка*, а, по његовом испуњењу, за спровођење *Програма друштвеној развоја*.

У погледу *Програма националној и социјалној ојоравка*, предлаже следеће мере: 1) одбрана територијалног интегритета државе (при чему има у виду и осујећење свих покушаја сецесије Војводине и Санџака, као и Влаха); 2) повратак изгубљеног дела националног суверенитета над Косовом и Метохијом, што значи захтевање да се до краја испуне одредбе Резолуције 1244 које су остале неостварене („укључујући и право на повратак једног контингента српске војске на Косово“); залаже се за ревизију споразума са НАТО-м о слободном кретању по територији Србије, али за то да се „ослободимо присуства тзв. страних експерата у нашој војсци и органима државне управе“; 3) као најважнији задатак нове владе истиче потребу смањења увоза и повећања извоза и, последично, смањења незапослености; 4) „одмах зауставити идеолошки мотивисану, а економски неоправдану, принудну приватизацију“, што се посебно односи на велике системе попут ЕПС, НИС, ЈАТ („Одмах треба почети и процес испитивања законитости већ обављених приватизација.“); 5) „објавити рат корупцији“; 6) зауставити пропадање система обавезног здравственог осигурања; 7) побољшати социјалну ситуацију социјално најугроженијих, „у целини подићи ниво социјалне сигурности“; 8) „редукција школарина у високом образовању. Њихово укидање за талентоване студенте из нижих и средњих слојева“; 9) реорганизовање синдиката, уклањање њихових корумпираних функционера и залагање за колективно договарање (синдикати–власници–држава); 10) реорганизација медија, декомерцијализација медијског програма у корист оног с културним садржајима; 11) „зауставити пропадање војске, значајно повећати њен буџет, вратити све оне који су нас бранили од агресије највеће војне силе на свету“; 12) преусмерити нашу спољну политику од сарадње с државама које су бомбардовале Србију и СРЈ ка онима које воде антиглобалистичку политику и с којима је могућа успешна привредна сарадња.¹¹⁶ Према Марковићевој замисли, након спровођења овог дела програма, по стабилизацији прилика и заустављању пропадања, кренуло би се у

¹¹⁵ *Истио*, стр. 220.

¹¹⁶ *Истио*, стр. 19–20.

другу фазу – *полийику убрзаної развоја*, која значи следеће: 1) јавни радови „који би били мотор целокупне обнове“,¹¹⁷ при чему истиче неопходност да се што пре крене с изградом коридора Морава–Вардар (осим друма и железнице, и воденог пута), за шта су, према његовим наводима, планови одавно урађени; 2) значајно инвестирање „у најпропулзивније привредне гране, велике системе, у пољопривреду“; 3) значајно повећање регулаторне улоге државе у привреди; 4) оштро прогресивно опорезивање великих профита и ренти, уз истовремено преиспитивање порекла великог капитала; 5) сузбијање корупције;¹¹⁸ 6) „доследно спроведен процес демократизације треба да умањи улогу новца у представничкој демократији и да поново уведе елементе партиципативне демократије који су афирмисани код нас и у свету“, а као њене елементе наводи локалну самоуправу, партиципацију запослених у управљању предузећима (радничко акционарство), референдум;¹¹⁹ 7) бесплатна здравствена заштита; 8) „обнова бесплатног високог школства за успешне студенте из нижих и средњих слојева“;¹²⁰ 9) већа улагања у културу и науку; 10) „уравнотежена спољна политика, коректни добросуседски односи, учешће у европским и ваневропским интеграцијама, доследна одбрана принципа међународног права и опште људског морала“.¹²¹ Академик Марковић указује да оваква концепција друштвеног развоја почива, пре свега, „на универзалним етичким вредностима: слободе, правичности, људске солидарности, рационалности, стваралаштва“, потом на идејама и тековинама демократског социјализма, на концепцији политичких и социјално-економских права како су изложена у Повељи о људским правима ОУН-а и Конвенцијама ОУН-а из 1966. и, коначно, из теоријског уопштавања искуства других земаља, „у отпору идеологији и политици глобализма и политици њеног централног финансијског инструмента Међународног монетарног фонда“, позивајући се том приликом на књигу Џозефа Стиглица *Противречности глобализације*. Као на изворе за финансирање наведеног, Марковић указује на државне резерве које су, у том тренутку, износиле 12 милијарди долара, затим на „експропријацију дела мамутских профита које су за кратко време приграбили ‘тајкуни’ и други ратни богаташи за време опште пљачке друштвене имовине која је почела већ у време санкција 1992. и галопирајуће инфлације 1993. а која је добила монументалне размене после 2000. Велики део опљачканог се мора вратити држави која из тога може да финансира своје социјалне и културне програме.“¹²² Он допушта и „страну помоћ“ у финансирању, али без посредовања ММФ-а, указујући

¹¹⁷ *Истио*, стр. 20.

¹¹⁸ *Истио*.

¹¹⁹ *Истио*, стр. 20–21.

¹²⁰ *Истио*, стр. 21.

¹²¹ *Истио*.

¹²² *Истио*, стр. 22.

на то да, када се Србија ослободи из чељусти међународних глобалистичких институција, може да се задужи под много повољнијим условима него што су они које ове институције намећу. Ако се ове мере сагледају у једном идејном светлу, нема никакве сумње да се ради о спектру социјалистичких мера, од којих неке имају и револуционарни карактер (нпр. експропријација). Оне су свакако одражавале став свог предлагача, академика Марковића, а с њима би се лако могао сложити и аутор овог рада, као и многи поштени људи, само је питање колико су реално биле оствариве у тренутку када је Србија већ дубоко била у раљама неолибералног капитализма.

Академик Марковић се јасно противи ревизији историје, енергично оспорава покушај рехабилитације Драже Михаиловића и проглашавање четничког покрета за „антифашистички“, дајући бројне аргументе који јасно сведоче о његовом колаборационистичком карактеру. Осуђује и доношење закона којим се изједначавају права партизанских бораца и четника.¹²³

Само четири месеца пред смрт, академик Марковић учествује у раду међународне научне конференције „Косово и Метохија у цивилизацијским токовима“, коју је организовао Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, на којој је имао уводно пленарно излагање на тему „Косово и европска цивилизација“.¹²⁴ На самом почетку излагања, изрекао је један аподиктички суд: „Ма колико апологети те политике и фалсификатори историје тврдили супротно, несумњива је историјска истина да је Косово било део старе српске државе пре него што су Албанци уопште доспели на Балкан.“¹²⁵ У једној реченици је објаснио и узроке положаја Косова у савремености. „Положај Косова и Метохије је данас неизвестан и парадоксалан управо захваљујући противречности између, с једне стране, традиционалних европских вредности и правних принципа и, с друге стране, аморалне, прагматичне и силецијске евроатлантске политике.“¹²⁶ Потом је елаборирао процес досељавања Албанаца на то подручје, подршку страних сила такозваној Призренској лиги и

¹²³ *Истио*, стр. 243–254.

¹²⁴ Осми октобар 2009. године. В. Михаило Марковић, „Косово и европска цивилизација.“ У Драги Маликовић (гл. и одг. ур), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 4, Урош Шуваковић (ур.) *Социологија и групе друштвене науке*, Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица, 2010, стр. 9–33 (штампано на српском, руском и енглеском језику). О томе колико је он и практично настојао да допринесе одбрани српског народа на Косову и Метохији и томе да свет сазна истину о страдању тамошњих Срба сведочи и његов сусрет с Ноамом Чомским (Avram Noam Chomsky) у Бостону 24. априла 2009. године, кога је позвао, на молбу аутора овог текста, да учествује на наведеној конференцији у Косовској Митровици, што је Чомски љубазно одбио због огромног броја већ заказаних обавеза. В. Михаило Марковић, „Чомски и Марковић: разговор на прелому епохе“, *Печаш*, бр. 606, 14/02/2020, репринт. Доступно на <https://www.pecat.co.rs/2020/02/comski-i-markovic-razgovor-na-prelomu-epohe-2/>.

¹²⁵ Михаило Марковић, „Косово и европска цивилизација“, стр. 9.

¹²⁶ *Истио*.

пројекту „Велике Албаније“. Указујући да је план Мартија Ахтисарија да се легализује империјално освајање, разобличава тезу да је Косово „јединствен случај“. Сваки случај је јединствен ако се посматра филозофски једнострано, али сви ти „јединствени случајеви“ имају неки заједнички именитељ. Да није њега, ни међународно право ни наука не би били могући, јер су засновани на генерализацији, наглашава Марковић. Глобализам тежи разбијању националних држава, што је, према његовом мишљењу, разумљиво: „Национална држава је природна државна заједница људи који су у стању да међусобно комуницирају јер говоре истим језиком и деле исту историју, културу, традицију и обичаје. Они се, по правилу, жилаво опирају свакој туђој сили која тежи да их подјарми и преотме њихове природне ресурсе. Зато су силе глобализма прогласиле националну државу превазиђеном институцијом, а идеју националне суверености застарелом.“¹²⁷ Марковић указује на парадоксалност „да се водеће силе глобализма једино у случају Албанаца залажу за то да једна мањина треба да добије своју независну државу иако у њиховом кодексу људских права, поред индивидуалних, уопште не постоје колективна права, и мада та мањина већ има у суседству своју матичну државу. Разлог је јасан. Косовске Албанце треба наградити што су тако послушно одиграли улогу жртава ‘хуманитарне катастрофе’ на Косову и омогућили кажњавање непокорних Срба. Под видом независности косовских Албанаца треба приградити Косово за НАТО, и тамо обезбедити трајно и несметано присуство војне базе, највеће у овом делу света. Истовремено треба показати да Америка и њени савезници нису непријатељи ислама, већ само ‘лоших’, ‘терористичких’ муслимана.“¹²⁸ У односу према Европи и европским вредностима, али и европским антивредностима, Марковић овде понавља сличне тезе које је изнео на Другом конгресу српских интелектуалаца. Академик Марковић наглашава разлику између поступања Запада на својој територији, где врши асимилацију кроз стварање хомогених нација које се идентификују с држављанством и, у том смислу, социјализују, уз очување нешто свога фолклора, док се у Источној Европи инсистира на „људским правима“ етничких заједница, подстиче њихово конституисање као посебних етничких ентитета, распирују етнички сукоби којима се разбијају постојеће државе. [...] То је управо оно што се десило и са Косовом и Метохијом. Да није било страног мешања и, на крају, војне интервенције, Косово би, вероватно, данас било део Србије, релативно заостало али, захваљујући помоћи државе, у процесу убрзаног развоја, с културном и политичком аутономијом и са завидним нивоом поштовања људских права.“¹²⁹ Марковић даље указује на слабљење моћи САД, што се огледа у светској

¹²⁷ *Исјео*, стр. 11.

¹²⁸ *Исјео*.

¹²⁹ *Исјео*, стр. 15–16.

економској кризи,¹³⁰ неспремности да интервенишу у Грузији, губљењу рата у Авганистану, одустајању од постављања нуклеарног штита у Пољској и Чехословачкој након реакције Русије и тако даље.

Закључујући своје излагање, академик Марковић је више него јасан у свом предвиђању, које су досадашњи протек времена и пракса потврдили: „На Косову предстоји период одржавања *status-a quo*, ма колико њим били незадовољни и Албанци и Срби, и Европска заједница, и НАТО. Његову дефинитивну судбину одредиће даљи ток европске историје, пре свега, исход светске економске кризе. Међутим, она ће највише зависити од наше спремности да бранимо тај најстарији део наше земље, тај симбол идентитета српског народа.“¹³¹

V

Свеобухватним прегледом схватања српског националног интереса у мисли и практичном деловању академика Михаила Марковића, може се утврдити следеће.

- 1) Марковић третира национално питање као везу одбране националног интереса и афирмације људских права, питања демократије и остварења идеја демократске левице којој је припадао читавог живота. Зато је у праву академик Љубомир Тадић кад указује на то да Михаило Марковић национално питање разматра у склопу проблематике људских права.¹³² То Марковић експлицитно и каже: „Само оно ангажовање за одбрану или реализацију једног националног интереса које се може засновати и оправдати позивање на основна људска права може избећи и Сцилу аморалне пасивности и индиферентности и Харидбу националистичког активизма. Ако се једној нацији (или националној мањини или тзв. народности) онемогућује да се служи својим националним језиком, или се он не третира равноправно са осталим језицима – имам право (а у одређеним случајевима и дужност) да се борим против тога без обзира да ли се ради о мојој или туђој нацији. У томе нема ничег националистичког. Разуме се да не могу остати људски на висини ако се ангажујем за право на језик своје нације, а затим остајем пасиван кад моја нација то право ускраћује другој нацији (или националној мањини или народности). То би већ био национализам. [...] Национализам може

¹³⁰ Уп. Владимир Вулетић, „Глобални неоконзервативни заокрет“, *Социолошки преглед* LIII (2)/2019, 403–421. DOI: 10.5937/socpreg53–21883

¹³¹ Михаило Марковић, „Косово и европска цивилизација“, стр. 16.

¹³² Љубомир Тадић, „Поговор – Филозофија и наука у делу Михаила Марковића“. У Михаило Марковић *Осјоравања и ангажовања*, стр. 591.

- бити и ако заборавим да поред људских права која су релевантна за национални проблем има и других, да је, према томе, борба за националну еманципацију само део борбе за општељудско ослобођење од постварености и отуђености.¹³³ Отуда у највећем броју текстова који су били предмет наше анализе, а чији је Марковић аутор, јасно стоји да српски народ за себе не тражи никаква друга права која већ нису призната другим југословенским народима. Ако се њима признаје самоопредељење, онда је потребно да се оно на исти начин призна и српском народу, а то су моћне силе Запада све време југословенске кризе спречавале и одбијале да учине.
- 2) Ни у свом теоријском ни у свом практичном деловању Марковић није био антидемократа. Напротив, демократија је идеја за коју се залагао, коју је промовисао и због које је испаштао. Његова интерпретација демократије није, међутим, либерална, иако признаје да су либерализам и социјализам две најважније теоријске струје у XIX и XX веку. Уочавајући ограничења либералне демократије, која је представничка и која афирмише само лична и политичка људска права, Марковић се залаже за идеје социјалне демократије, која се не своди само на поштовање процедуре и која подразумева елементе непосредне демократије, попут референдума, афирмације локалне самоуправе, радничке партиципације и слично. Истовремено указује на, као важну тековину савременог човечанства, гарантовање социјално-економских права, попут права на рад, безбедност на раду, плаћени годишњи и дневни одмор, на стан, бесплатно школовање, бесплатну здравствену заштиту и тако даље. Његово указивање на то да постојање политичких партија као *јединог* облика политичког организовања, без стварне могућности да се политички и други интереси афирмишу и кроз друге облике политичког организовања (друштвене покрете, групе грађана), води ка стварању *партијске државе* само у условима вишестраначја, у годинама развоја вишепартизма у Србији добило је своју пуну практичну потврду.
 - 3) У интерпретацији српског националног питања Марковић је свакако имао еволуцију. Он је била ситуациона. У *првој фази* се бавио српским националним питањем у Југославији. Иако су већ од дијалога са словеначким интелектуалцима из новембра 1985. године српски интелектуалци, или бар они који су их у том дијалогу представљали (Ћосић, Тадић и Марковић), постали свесни да Словенци не виде себе унутар Југославије, па је, самим тим, и СФРЈ барем доведена у питање, његови радови решавање српског националног питања и даље смештају унутар Југославије, што укључује и онај део

¹³³ Михаило Марковић, „Нација, класа и основна људска права“. У Михаило Марковић, *Преиспитивања*, 2. издање, „Гутенбергова галаксија“, Београд, 303–304.

Меморандума САНУ који је он написао, закључно са *Пројрамским основама СПС-а*. Иако критични према другој југословенској држави, српски интелектуалци, укључујући и академика Марковића, нису били спремни да је се одрекну, већ су њихови напори ишли у смеру њене реформе, како би се побољшао положај Србије унутар Југославије, који је одликовала неравноправност с другим републикама и субординираност у односу на сопствене аутономне покрајине. У *другој фази* Марковић српско национално питање покушава да одреди у условима нестанка југословенске државе, ратова на подручју некадашње Југославије, у тренутку када се српски народ суочава с претњом својој слободи. Његови практични одговори су у складу с његовим схватањем да се „слобода мора узети“. Свакако, његово схватање слободе није само у либералистичкој традицији „слободе од“, већ оно значи и „слободу за“ самоостваривање свестране људске личности, које је ограничено једино границама слободе других људи, односно одговорношћу човека према другим људима, што је марксистички концепт слободе. Без сумње, он се залаже за разговоре, договоре, право народа да одлучује где ће и с киме живети, против рата је и залаже се за мир, али тај мир мора да буде *праведан мир*, јер је једино такав могућ као дуготрајан и јер је такво залагање кључна разлика између социјалиста и пацифиста. *Трећа фаза* обухвата време после петооктобарског преврата у Србији 2000. године, када су укинуте и „све тековине социјализма“. Усредсређен је на промишљања о томе шта су приоритетни национални интереси у тренутку почетка разарања и саме Србије, те као основни интерес дефинише *одбрану минимума суверенитета*.

- 4) Важно је истаћи да то што еволуира у предлозима за решавање српског националног питања, а који су, на нашу жалост, бивали све мање амбициозни с обзиром на геополитички склоп околности, никако не значи да еволуира у систему вредности, кога се држи не само идејно-апстрактно, већ и практично-конкретно. Те вредности су хуманистичке, што значи и истински социјалистичке.
- 5) Марковићево мишљење се креће у смеру од апстрактног ка конкретном. Сваки елемент националног интереса – без обзира на то у којој га фази формулише – заснива на општим принципима, универзалном праву и моралним нормама. Када се тако формулише национални интерес ма ког народа, онда му је тешко ма шта приговорити.
- 6) Иако је Марковић написао велики број текстова који се на овај или онај начин баве српским националним питањем, без сумње се може рећи да су *Пројрамске основе СПС-а*, чији је он аутор, најјезгровитији практични национални програм који је написан у прошлом веку. Нема ниједног политичког програма који би се с њим могао

упоредити по ширини обухваћених питања, децидности изнетих решења, заснованости на прецизно утврђеним вредностима и критичком (некад и уочљиво прећутном) односу према прошлости. Њихова каснија прерада и разрада, условљена и промењеним околностима нестанка југословенске државе, по интелектуалним дометима је једнако снажна и убедљива, али је, због своје обимности, мање језгровита и, тиме, мање приступачна широким народним слојевима којима је намењена. Марковићево ангажовање на формулисању проблема друштвеног развоја и националног питања у различитим аналитичким и програмским документима, па чак и практични политички ангажман, потпуно су усклађени с његовим ставом о потреби практичног ангажмана критичког интелектуалаца, посебно у временима друштвене кризе.

- 7) Посебно важно, и данас више него актуелно, јесте Марковићево поимање односа левице и националног интереса. Левица не заступа само класни интерес, већ брани и национални интерес. Ту је он у сагласју с Димитријем Туцовићем и Митом Ценићем, који то формулише као став да је „за нашу земљу једини спас да патриотизам и социјализам постану истоветни назив“.¹³⁴ Марковић Ценићу експлицитно даје за право ставом да су те речи у Србији могле да буду исписане и у савремености.¹³⁵ То је тај став који академика Марковића разликује од мондијалистичке левице, квазилевице, која је анационална, често и антинационална, и коју је он жигосао кад год је био у прилици. Поштовање других нација, осећај одговорности и љубави према сопственој – родољубље, оваплоћавање највиших универзалних хуманистичких идеала и моралних норми у програмска начела и практичне циљеве кретања југословенског, потом српског друштва – што одликује његов *praxis*, битне су особине Марковићеве истински левичарске интерпретације српског националног интереса.

Литература

Аврамов, Смиља. *Геноцид у Југославији у светлости међународног права*. Политика, Београд, 1992.

Антонић, Слободан. „Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији – један ревизионистички поглед“, *Социолошки преглед* 47 (2)/2013, 145–170. DOI: 10.5937/socpreg1302145A

¹³⁴ Димитрије Ценић, „Улога социјализма у Србији“, *Нови београдски дневник*, бр. 90, 26. април 1887, нав. према Михаило Марковић, „Схватање социјализма Димитрија Ценића.“ У Михаило Марковић, Драган Симеуновић (редактори), *Социјалдемократско наслеђе у Србији – Димитрије Ценић*, зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности, Београд, 8. и 9. априла 1993. године, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, стр. 34.

¹³⁵ Михаило Марковић, „Схватање социјализма Димитрија Ценића“, стр. 34.

- Антонић, Слободан. „Компрадори као део ТНKK – случај Србије“, *Социолошки ирејлед* 56 (4)/2022, 1169–1191. DOI: 10.5937/socpreg56–41448
- Вулетић, Владимир. „Глобални неоконзервативни заокрет“, *Социолошки ирејлед* LIII (2)/2019, 403–421. DOI: 10.5937/socpreg53–21883
- Гускова, Јелена. *Косово и Мејхохија: рай и услови мира*. Филозофски факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2014.
- Кнежевић, Милош. *Творци и ѿумачи: разјовори са десетј савременика*. Дом културе „Студентски град“, Београд, 1994, 7–34.
- Кнежевић, Милош. „Предговор“. У Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић (прир.), *Разбијање Јуославије (I–XIII)*. Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Крестић, Василије Ђ. *Геноцидом до Велике Хрвајске*. Матица Српска, Нови Сад, Архив Србије, Београд, 1997.
- Деспич, Александар. „Реч председника Српске академије наука и уметности“, *Годишњак САНУ СIII/1996*, 97–104. Београд, 1997.
- Марковић, Михаило. „Политички плурализам, улога партије у политичком систему и самоуправа као елемент демократије“. У Јован Р. Марјановић, Драган Симеуновић, Миливој Татић (ур. одбор), *Поједи на јолийички йлурализам* (21–29). НИП „Радничка штампа“, НИП „Пословна политика“, Београд, 1990.
- Марковић, Михаило. *Крийичка друшйвена наука*, Изабрана дела, књ. 4. БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
- Марковић, Михаило. *Детйерминизам и слобода*, Изабрана дела, књ. 5. БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
- Марковић, Михаило. *Осйоравања и анијажовања*, Изабрана дела, књ. 8. БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
- Марковић, Михаило. „Начела српске националне политике“. У Василије Крестић (гл. уредник), *Срјско йишјање данас* (86–92), Други конгрес српских интелектуалаца (Београд, 22–23. април 1994), Српски сабор, Матица Срба и исељеника Србије, Удружење универзитетских професора и научника Србије, Одбор САНУ за национално питање, Удружење Срба из РС Крајине и Хрватске, Црногорски одбор српске слоге, Удружење Срба из БиХ у Србији, Београд, 1995.
- Марковић, Михаило. „Схватање социјализма Димитрија Ценића“. У Михаило Марковић, Драган Симеуновић (редактори), *Социјалдемократйско наслеђе у Србији – Димийрије Ценић* (32–41), зборник радова са научног скупа у Српској академији наука и уметности, Београд, 8. и 9. април 1993. године. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
- Марковић, Михаило. „Димитрије Туцовић о социјализму, демократији и балканском питању“. У Михаило Марковић, Драган Симеуновић (редактори), *Акйуелност мисли Димийрија Туцовића* (58–62), зборник радова са Округлог стола у САНУ, 9. јун 1994. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.
- Марковић, Михаило. „Узроци и последице НАТО агресије на Југославију“, *Социолошки ирејлед* XXXIII (1–2)/1999, 13–20. DOI: 10.5937/socpreg9901013M
- Марковић, Михаило. „Нација, класа и основна људска права“. У Михаило Марковић *Преисйийивања* (295–333), 2. издање. „Гутенбергова галаксија“, Београд, 2004.

- Марковић, Михаило. „Одговорност интелектуалаца у времену кризе“. У Михаило Марковић, Драгутин Брчин (ур.), *Интелектуалци и друштвена стварност* (7–13). Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2005.
- Марковић, Михаило. „Критичка мисао Вука Караџића“. У Михаило Марковић, Драган Симеуновић, Мирко Зуроџац (ур.), *Друштвена и политичка мисао Вука Караџића* (11–20), зборник радова са научног скупа Српске академије наука и уметности, одржаног 16. и 17. новембра 2005. године у Српској академији наука и уметности у Београду. Завод за уџбенике, Београд, 2006.
- Марковић, Михаило. *Јуриш на небо*, књ. 2. Просвета, Београд, 2009.
- Марковић, Михаило. „Косово и европска цивилизација“. У Драги Маликовић (гл. и одг. ур), *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*, књ. 4, Урош Шуваковић (ур) *Социологија и друге друштвене науке* (9–33). Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица, 2010.
- Марковић, Михаило. *Србија у кризи*. „Пашић и синови“, Београд, 2010.
- Михаиловић, Коста, Крестић Василије. *Меморандум САНУ после тридесет година*. Вечерње новости, Београд, 2017.
- Симеуновић, Драган. *Историја српске политичке мисли / нови век*, 2. издање. Православна реч, Нови Сад, 2019.
- Смиљковић, Радош. „Морално-економска криза буржоаске рестаурације у Србији и одговорност елите моћи“, *Политичка ревија* 2/2011, 125–156. <https://doi.org/10.22182/pr.2822011.8>
- Стевановић, Обрад. *Кумановски споразум*. Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2015.
- Тадић, Љубомир. „Поговор – Филозофија и наука у делу Михаила Марковића“. У Михаило Марковић, *Осјоравања и анјажовања* (583–597). Изабрана дела, књ. 8. БИГЗ, Генес-с штампа, Просвета, СКЗ, Београд, 1994.
- Тосић, Добрица. *Српско питање – демократско питање*. Политика, Београд, 1992.
- Тосић, Добрица. *Косово*, прир. Ана Тосић Вукић. Новости, а.д., Београд, 2004.
- Чавошки, Коста (прир.). *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: саопштења и други документи*. Службени гласник, Београд, 2009.
- Чомски, Ноам. *Ко влада светом*. Академска књига, Нови Сад, 2016.
- Херман, Едвард С., Питерсон, Дејвид. *Политика јеноцида*, Весна инфо, Београд, 2010.
- Шуваковић, Урош. „Партије у Србији и Косово и Метохија 1990–2000“, *Национални интерес*, 3/2009, 73–97. <https://doi.org/10.22182/pi.632009.4>
- Шуваковић, Урош. „VIII седница Централног комитета Савеза комуниста Србије и израстање грађана Србије у активне субјекте политичког процеса“. У Урош Шуваковић (прир. и ур.), *Осма седница ЦК СКС – 20 година после* (257–273). „Смисао“, Удружење грађана „Слобода“, Београд, 2009.
- Шуваковић, Урош. „Партијска држава – могућности њеног настанка и развоја на примеру савремене Србије“, *Теме* 33 (2)/2009, 663–682.
- Шуваковић, Урош. „Разбијање Југославије и неоколонијални положај новонасталих држава бившег југословенског простора“. У Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић (прир.), *Разбијање Југославије* (141–179). Институт за политичке студије, Београд, 2012.

- Шуваковић, Урош. *Транзиција: ирילוї социолошком ироучавању друштвених иромена*. Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица, 2014
- Шуваковић, Урош. „Положај Срба на Косову и Метохији и страначка плурализација српског друштва“, *Hereticus* 16 (1/2)/2019, 64–97. <https://hereticus.rs/vol-xviii-2019-no-1-2/>
- Шуваковић, Урош. *Прва деценија обновљеної српскої илурализма (1989–2000)*. Фондација за српски народ и државу, Београд, 2020.
- Шуваковић, Урош. „Петооктобарска ‘уговорна превара’ народа“, *Национални интирес* 1/2021, 67–101. <https://doi.org/10.22182/ni.4012021.3>

Извори

- Социјалистичка партија Србије. *Програме основе Социјалистичке партије Србије*. Главни одбор СПС, Београд, 1990.
- Социјалистичка партија Србије. *Основе програма СПС-а*. Главни одбор СПС, Београд, 1992.

Интернет извори

- Десет мишљења Бадинтерове комисије. *Пешчаник*, 18/11/2008. Доступно на: <https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/>. Приступљено 23. 1. 2024.
- ИСТУ. Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом у процесу против председника Слободана Милошевића, 16. новембар 2004. године, Фонд за хуманитарно право, Београд. Доступно на: <https://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2813%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2016.%20novembar%202004..pdf>. Приступљено 23. 1. 2024.
- ИСТУ. Транскрипт сведочења Михаила Марковића пред хашким трибуналом у процесу против председника Слободана Милошевића, 17. новембар 2004. године, Фонд за хуманитарно право, Београд. Доступно на: <https://www.hlc-rdc.org/Transkripti/Milosevic/Transkripti/Transkripti%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20%2813%29/Transkript%20sa%20sudjenja%20Slobodanu%20Milosevicu%20-%2017.%20novembar%202004..pdf>. Приступљено 23. 1. 2024.
- Марковић, Михаило. „Чомски и Марковић: разговор на прелому епохе“, *Печай*, бр. 606, 14/02/2020, репринт. Доступно на <https://www.pecat.co.rs/2020/02/comski-i-markovic-razgovor-na-prelomu-epohe-2/>.

MIHAILO MARKOVIĆ ON THE SERBIAN NATIONAL QUESTION¹³⁶

UROŠ V. ŠUVAKOVIĆ¹³⁷

*University of Belgrade – Faculty of Education,
Department of Philosophy and Social Sciences, Belgrade (Serbia)*

Summary: When considering the academician Mihailo Marković's attitude towards the Serbian national question, we must primarily have in mind his general attitude towards nationalism and globalism as two opposite concepts. He sees nationalism as „an expression of one-sidedness, amorality and unfairness“, while looking at globalism as a form of egoism and narcissism.

Mihailo Marković's attitude towards the Serbian national question may be observed through stages, whereas three stages are roughly distinguished: a) the Yugoslav one, b) the one that includes the period of the destruction of Yugoslavia and which is based on his request that the Serbian people in the former Yugoslav territory should be recognized the right to self-determination, in the same manner it was recognized to other Yugoslav peoples, c) the Serbian one, where the main thing is to protect the interests of Serbia, especially related to the preservation of Kosovo and Metohija as part of Serbia.

It is important to note that he does not express any abstract leftist orientation that is present among many pseudo-leftists and that actually originates from globalism. His leftist orientation is specific and connects the principled acceptance of the ideals of the democratic left wing and striving for the protection of national interests. He considered the ideas of Serbian socialists and social activists from the 19th century and the beginning of the 20th century, within the context of that time, as well as their current characteristic, thus establishing a vertical of their historical memory and critical perception. Although he is our author with the greatest influence of all in the international social (philosophical) thought, Mihailo Marković never renounced his practical political action that, as he said to the author of this paper on one occasion, is limited only „as long as I believe that my ideas can be realized in practice“.

Keywords: academician Mihailo Marković (1923–2010), Serbian national question, left wing.

¹³⁶ The research was financially supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-1/2023-01/4) as part of the scientific-research activity of the Faculty of Education, University of Belgrade.

¹³⁷ uros.suvakovic@uf.bg.ac.rs <https://orcid.org/0000-0002-2141-8698>

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

1:929 Марковић М. (082)

321.01(082)

141.7(082)

316.334.3(082)

ДРУШТВЕНО-политичка мисао и делатност Михаила Марковића : зборник радова с научног скупа одржаног 30. новембра и 1. децембра 2023 : прихваћено за објављивање на електронској седници Одељења друштвених наука, одржане 13. новембра 2025. године, на основу позитивног реферата академика Косте Чавошког и дописног члана Бориса Милосављевића. Део 2. / уредник Александар Костић. – Београд : САНУ, 2026 (Београд : Досије студио). – 100 стр. ; 24 см. – (Научни скупови / Српска академија наука и уметности, Београд ; том 247. Одељење историјских наука ; књ. 60)

На спор. насл. стр.: Social, political thought and activity of Mihailo Marković / editor Aleksandar Kostić. – Тираж 300. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-6184-129-3

1. Костић, Александар, 1947– [уредник]

а) Марковић, Михаило (1923–2010) -- Зборници

б) Филозофија политике -- Зборници

COBISS.SR-ID 198867977

ПРОГРАМСКИ ОДБОР

Академик Александар Костић

Академик Коста Чавошки

Др Зоран Марковић

Проф. Слободан Перовић

Проф. Илија Марић

Др Слободан Кањевац

Проф. Драган Симеуновић

ISBN 978-86-6184-129-3

